THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 155. 156. 157. 158.

वेदान्तदर्शनम् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती
स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवार्षिणी समाख्य
व्याख्यासंवलितम् ।

वेदान्तपरिनिष्ठितप्रज्ञश्रीप्रज्ञानानन्दसरस्वती
स्वामिभिः परिष्कृत्य संशोधितम् ।

VEDÂNTADARŜANA

WITH A COMMENTARY CALLED BRAHMÂMRITAVARSINÎ

by

SRÎ RÂMÂNANDA SARASWATÎ SWAMI.

EDITED BY

PRAJNÂNÂNANDA SARASWATÎ SWÂMI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.

BENARES:

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PAṆḌITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta

PROPRIETOR, AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

(कुतर्कदग्धचिकित्सायाः)

शुद्ध्यशुद्धिपत्रम् ।

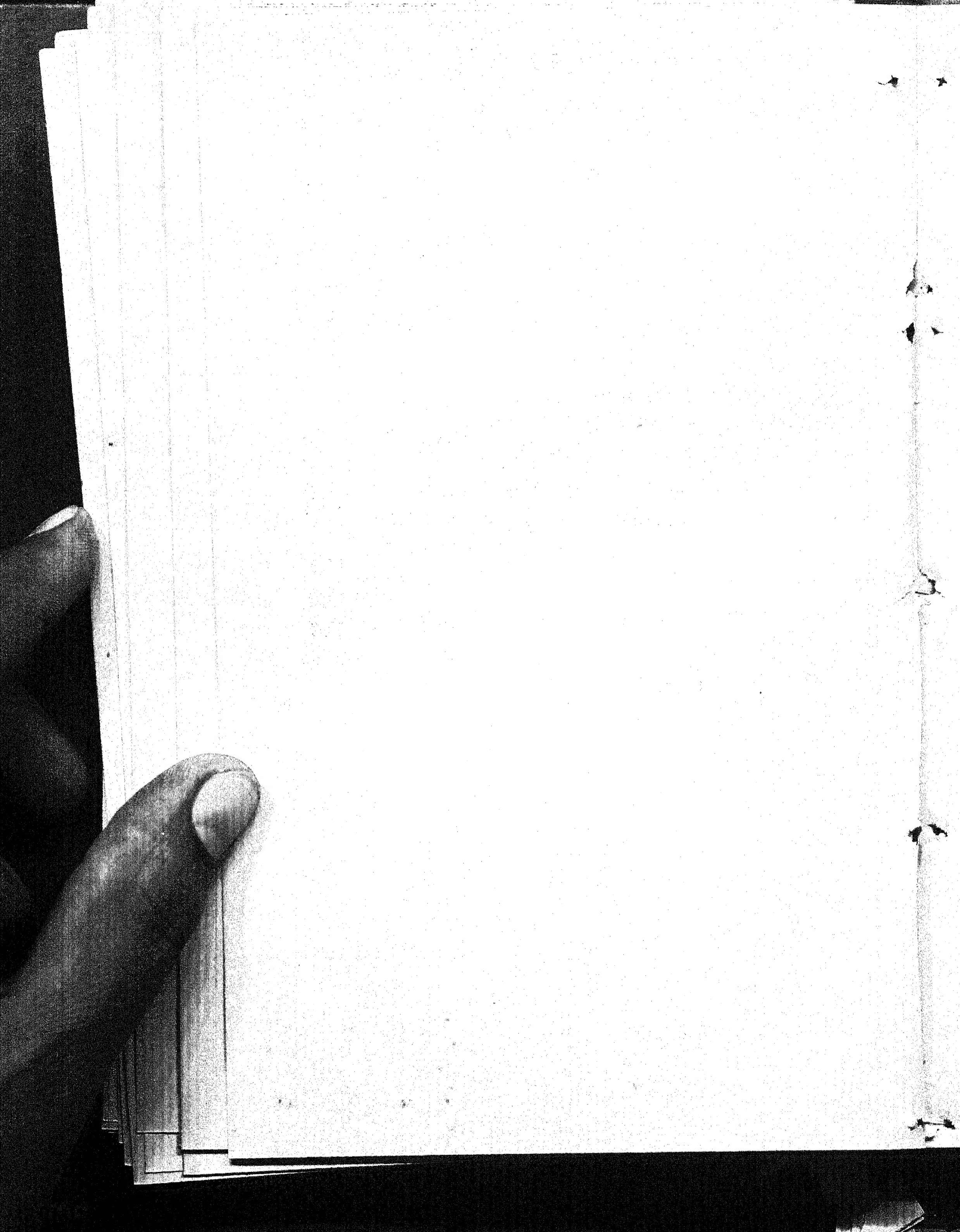

	शुद्धम्	अशुद्धम्	पृ०	पांक्ति
१	सर्वमात्मै	सर्वमात्मे	१	६
२	तं	स	२	४
३	द्वैतं		२	९
४	धर्मतां	धर्मता	५	५
५	इत्यंशो	इत्यंशो	६	१
६	दात्माश्रय	दात्माश्रप	७	१०
७	नाभ्युपगम्येरन्	नाभ्युपगम्पन्	८	६
८	सूचितं	सूचितम्	१०	५
९	आद्य	आद्य	१०	१२
१०	तात्पर्यं	तात्पर्यम्	११	६
११	तादितर	तदितरं	११	११
१२	ननिरोधो	नविरोधो	११	१८
१३	लेखः		११	८
१४	लब्ध्य	तब्ध्य	१२	२
१५	काप्यारोपित	काप्परोपित	१५	५
१६	यावद्द्रव्य	याव द्रव्य	१५	४
१७	षष्ठक्षणे	षष्ठ क्षेण	१६	२
१८	उपादानान्यत्वे	उपादानन्यत्वे	१८	१६
१९	मसन्तं	मसत्तं	२५	९
२०	ब्रह्माणमेवच	ब्राह्मणमेवच	२५	१०
२१	वीक्ष्यमाणे	वीक्ष्यमाणो	२६	३
२२	षड्भिः	षडभिः	३४	२
२३	करणैः	कारणैः	३५	३
२४	कंप्यन्ते	कथ्यन्ते	३५	९
२५	रूपेणवचसा	रूपस्ववचसा	६६	१२

ब्रह्मामृतवर्षिणीसहित वेदान्तदर्शनाधिकरणानां ।

सूचीपत्रम् ।

(इत्यधिकरणसूचीपत्रम्)

(अस्यामेषां ग्रन्थानां वाक्यानि विचारितानि)

१ ईशावास्योपनिषत् शु. यजुः
२ केनोपनिषत् सामवेद-
३ कठोपानिषत् कृष्णय-
४ प्रश्नोपानिषत् अथर्ववे-
५ मुण्डकोपनि अथर्ववे-
६ माण्डूक्योपनि. अथर्ववे-
७ ऐतरेयोपनि. ऋग्वे-
८ तैत्तिरीयोपनि. कृष्णयजुः
९ छांदाग्योपनि. सामवे
१० बृहदारण्योपनिष. शुक्लय-
११ श्वेताश्वतरोपनि. कृष्णोपनि
१२ कौषीतक्युपनि. ब्राह्मण ऋग्वेद
१३ कैवल्योपनि. कृ. य.
१४ जावालोपनिषत् शुक्लयजुः
१५ काण्वशाखा अग्निरहस्यब्राह्मण शुक्लय-
१६ ताण्डिशाखा
१७ शाट्यायनिशाखा शुक्लयजुः
१८ पैङ्गीरहस्यब्राह्मणशुक्लयजुः
१९ भगवद्गीतास्मृतिः
२० मनुस्मृतिः
२१ कपिलस्मृतिः
२२ योगस्मृतिः
२३ करणादगौत्तमस्मृतिः
२४ बौद्धादिस्मृतिः
२५ पुराणानि
२६ इतिहासाः
२७ सर्वोपासकग्रन्थाः
२८ सर्वमतभेदाः
२९ सर्वतन्त्राणि
३० सर्ववैदिकसूत्राणि
३१ आर्षसूत्रविषयाः

(वेदान्तदर्शनस्य)

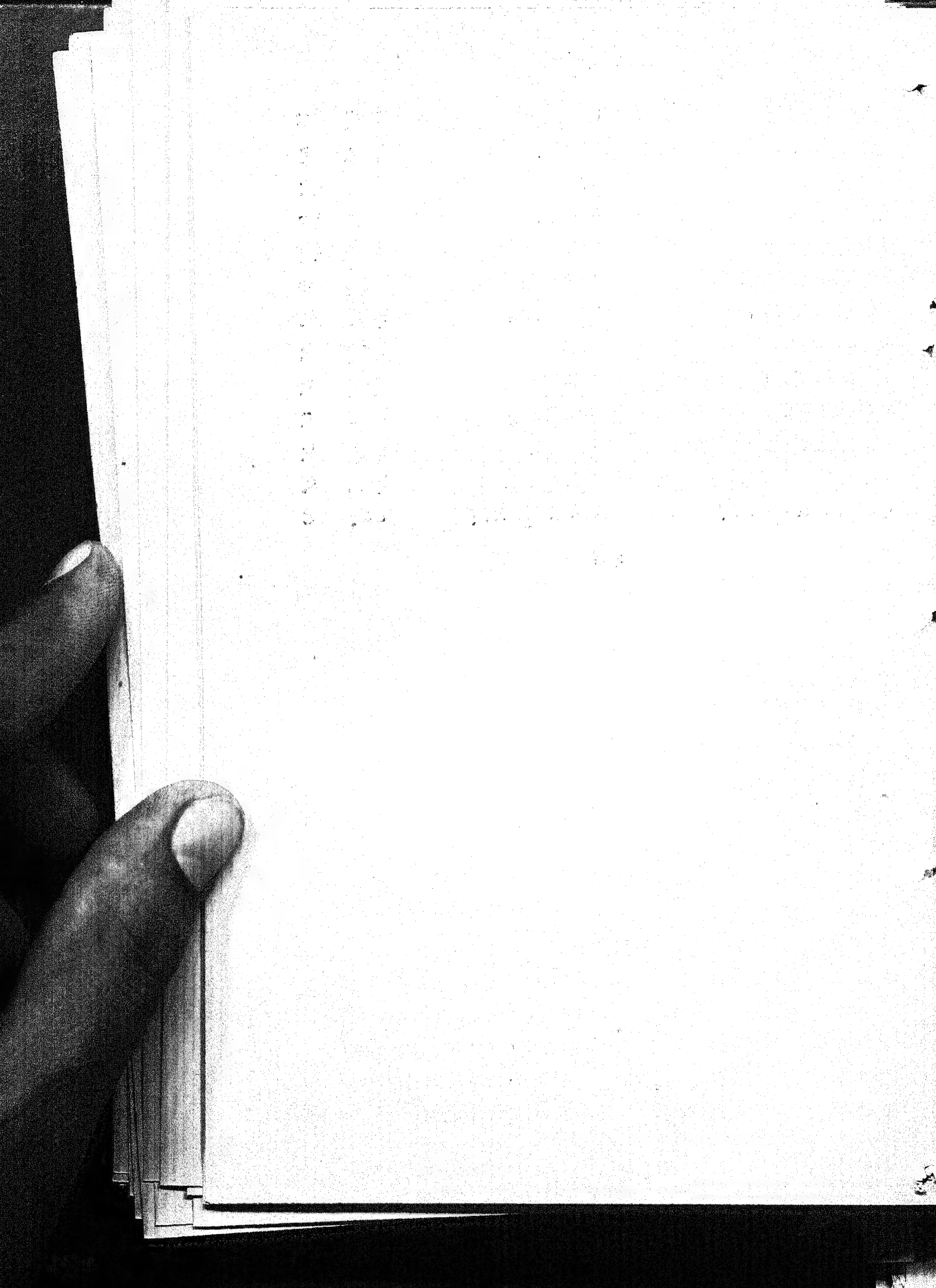
शुद्धयशुद्धिपत्रम् ।

	शुद्धम्	अशुद्धम्	पृ०	पङ्क्तिः
१	चतुर्भिः	चतुर्भि	२४	११
२	दिदर्शयिषुः	दिदर्शयिषु	२८	२
३	त्वेकदेशिमतम्	त्वेकदशिमतम्	३७	२
४	ब्रह्मेत्यत्रेत्यानन्द	ब्रह्मेत्यत्रत्पानन्द	३९	२
५	नखाग्र	मूनखाग्र	३९	१
६	रातेर्दातुः	रातेर्हातुः	४२	१
७	मन्वायत्ता	मन्वायता	४३	८
८	मन्वायत्ता	मन्वायता	४३	१
९	अमृतमभय	अमृतभय	६९	८
१०	केवलमिन्द्रियावि	केवलमन्द्रियावि	७३	१
११	सुतेजा	सुतजा	८१	९
१२	समाहिते	सामाहिते	९५	४
१३	विधरण एषां	विधारण एषां	९७	६
१४	नाहं	नाह	९९	३
१५	मृतमभय	मृतभय	९९	७
१६	तदेतदिति	तदतदिति	१०१	४
१७	शोधिततत्त्व	शोधितत्त्व	१०५	८
१८	विग्रहवर्ती	विग्रहवती	१०९	११
१९	नसृजता	नसृज्यता	११०	३
२०	अवशिष्टं	अवथिष्ट	१३१	६
२१	स्थूलशरीरा	स्थूलशरारीरा	१३१	१
२२	उत्तरमाह	उत्तमाह	१४२	२
२३	आम्नानात्	आम्नात्	१४२	९

२४ मैत्रेयीब्राह्मण	मैत्रेयीब्रह्मण	१४८	७
२५ नवाह्यान्	नावाह्यान्	१४९	१
२६ राम्नानाद्	राम्नाद्	१५३	७
२७ यत्किञ्चित्	यत्कञ्चित्	१६०	१२
२८ इत्यादिना	इत्यादिन	१६८	७
२९ संहर्तृत्वं	संहृतृत्वं	९६८	१२
३० शारीरात्	शरीरात्	१६८	९
३१ दध्याकारेण	दध्याकरेण	१६९	५
३२ वैषम्यनैर्घृण्य	वैषम्यनर्घृण्य	१७४	३
३३ साम्यावस्था	साम्यवस्था	१७८	१०
३४ विपर्ययोदर्शनात्	विपर्ययोऽदर्शनात्	१८४	९
३५ जगत्कारणस्य	जगजत्कारणस्य	१८४	१०
३६ मोहमपीपिपत्	मोहमामीपदत्	२१०	३
३७ जीवस्यांश	जीवस्पाश	२११	१
३८ ग्राह्यत्याज्यभेदः	ग्राह्यत्याजाभेदः	२२४	४
३९ तथा प्राणाः	तथा प्राणः	२२७	७
४० तथा प्राणा इति	तथा प्राण इति	२२७	६
४१ विश्वेश्वरदर्शन	विश्वेरदर्शन	२३१	५
४२ इत्यादिदोषा	इयदिदोषा	२३४	४
४३ वदन्	वदद्	२३२	२
४४ भेदनिर्देशेन	भेदनिर्दशेन	२३३	४
४५ रूपमभवन्	रूप भवन्	२३८	८
४६ त्रिवृदेकैका	वृत्रिदेकैका	२४१	११
४७ प्रवाहणाख्य	प्रवाहाणख्य	२४४	८
४८ द्युलोकाख्य	ह्युलोकाख्य	२४६	९
४९ इष्टादिकारिण	इष्टाकारिरिण	२५१	५
५० तद्व्यापारादवि	तद्व्यादारादवि	२५३	६
५१ तदंशो	तदशो	२६२	१४
५२ क्लेशैः	क्लैशैः	२६३	१
५३ तस्मात्	तस्मत्	२६७	१
५४ अनाम्नानात्	अनाम्नात्	२९९	१०

५५	तद्धिलिङ्कं	तद्धिलिङ्ग	३२१	४
५६	अध्ययनं	अध्यापनं	३३९	१
५७	च	चै	३४६	१२
५८	ज्रुहोति	जुह्वाति	३५०	१०
५९	ज्रुहोति	जुह्वोति	३५०	११
६०	शारीरासनानां	शारीरासनानां	३६६	७
६१	पूर्वमनारब्ध	पूर्वमारब्ध	३६९	९
६२	ब्रूमः	ब्रूमेः	३७१	५
६३	निष्कमतो	निष्कामतो	३८३	२
६४	अनन्तरं	अनन्तरम्	३८७	२
६५	गतिर्न	गतिऽर्न	३९०	५
६६	मुक्तमुपजीव्य	मुक्तमुमजीव्य	३९५	९
६७	जगत्स्रष्ट्टत्वादि	जगत्स्रष्ट्टत्वादि	४०१	८

इति ।

ॐ नमो नारायणाय ।

कुतर्कदग्धचिकित्सा ।

नाम वेदान्तदर्शनभूमिका ।

श्रीप्रज्ञानानन्दसरस्वतीस्वामिसंकलिता ।

प्रपञ्चोपशमायाऽस्मै सच्चिदानन्दमूर्त्तये ॥
गुरुवे शान्तरजसे नमः परदयालवे ॥ १ ॥

प्रथमतो वादिनिर्मितग्रन्थनिरुक्त्यनुपपत्तिः । तथाहि । अद्वैतस्यात्मत्वात्तद्भिन्नस्य द्वैतस्य पारमार्थिकसत्ताशून्यत्वाद् वस्तुपरिच्छेदासंभवाच्च अज्ञानतत्कार्यवाङ्मनआद्यभावाच्च, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्र केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिविरोधाच्च, न निरोधो न चोत्पत्तिरिति श्रुतेश्च शुद्धे अद्वये सच्चिदानन्दघने वादोऽनुपपन्न एव । तत्रापि खण्डनन्तु सुतरां हास्यास्पदमनुपपन्नश्च । किञ्चाद्वैतस्यात्मत्वादपि स्वस्य खण्डनानुपपत्तिरेव । यः सर्वेषां खण्डयिता साक्षी विभुरेको बाधद्रष्टा स केन बाधयितुं शक्यः । न हि सर्वस्य खण्डनकर्त्ता ज्ञानस्वरूपः साक्षी केनापि खण्डयितुं शक्यः । साक्षित्वादेव । तथाचायं प्रयोगः । सर्वं द्वैतं तज्ज्ञेयं, सच्चिदात्मस्वरूपभास्यत्वात् । स्वप्नज्ञेयवदिति । किञ्च, ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं, पुरुष एवेदं सर्वं, चैतन्यस्यैकरूपत्वाद् भेदो युक्तो न कर्हिचित्, वासुदेवः सर्वमिति, सच्च त्यच्चाहमर्जुन, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः, आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च, आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि, भेदः सर्वत्र मिथ्यैव धर्म्मादेरनिरूपणादित्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रभाष्यवार्त्तिकपुराणानुभवविरोधादपि द्वैतं न पारमार्थिकम् । वादानुपपत्तिश्च ॥

किं वा अद्वैते ये वादाः कुतर्कदुराग्रहरूपाः, न ते वस्तुतो विरोधमावहन्ति । स्वकपोलकल्पितत्वात् संप्रदायबहिर्भूतत्वाच्च शिष्टाऽग्राह्यत्वाच्चोपेक्षणीयाः । तथाचोक्तं वेदव्यासेन अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । श्रुतिस्मृतियुक्तिशिष्टमन्वादिभिः केनाप्यंशेन द्वैतसत्य-

त्वाऽनङ्गीकारात् । परमाणुकारणवादाः प्रधानादिद्वैतसत्यवादाः प्र, लापवदुपेक्षणीया मुमुक्षुभिः ॥

किञ्च, अद्वैतवादो नाम जीवब्रह्मणोर्वास्तवैक्यं, जगच्चापि ब्रह्मैवाऽखण्डं, नान्यदिति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । स सत्संप्रदायाज्ज्ञात्वा खण्ड्यते चेत्, तदा खण्डनानुपपत्तिः । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति स्वरूपत्वादेव न सम्भवति ॥

उपनिषत्पदव्युत्पत्त्यापि, खण्डनानुपपत्तिः । उपनिपूर्वकषद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धातोः क्विपि सत्युपनिषत्पदं भवति । सामीप्यतया निश्चयेन, वास्तवैक्यं ब्रह्मतत्त्वमखण्डं भेदवर्जितं बोधयति जिज्ञासुमित्युपनिषद्, रागादीन् शिथिलयति सर्वदुःखं नाशयति च ब्रह्मविद्योपनिषत् ॥

किञ्च द्वैतं सर्वस्य ज्ञातमेवाऽहं जन्ममरणवान्, मत्त ईश्वरः पृथक्, जगत्सत्यमनादि च मूढा जानन्त्येव । तथाच द्वैतमेव बोधयेच्चेद् वेदस्तदा ज्ञातत्वादेव उपेक्षा स्यात् । अपूर्वत्वाऽभावाच्च । तस्मादद्वैतमेव बोधयति । तथाचोक्तं, प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् । द्वैतं न प्रतिपाद्यं, तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वादिति ॥

संप्रदायाऽभावेन खण्डयतिचेत्तर्हि सुतरां खण्डनस्यानुपपत्तिः । नहि यस्य तत्त्वं ज्ञायतेऽज्ञायते वा तत् खण्डयितुं शक्यते । तत्त्वाज्ञानात् तत्खण्डनाऽनुपपत्तिः । योयं नजानाति, तं कथं खण्डयितुं समर्थः । स्वकपोलकल्पनया खण्डनं तु विदुषां समक्षे हास्यास्पदं प्रलापत्वादुपेक्षणीयश्चेति । न हि प्रमां विना खण्डने मण्डने वा प्रवृत्तिः संभवति ॥

किञ्च, द्वैतस्य साधकं वा, अद्वैतं ब्रह्म । आद्ये आत्माश्रयादि । द्वितीये स्वविरुद्धस्य साधकं स्वं कथं भवेत् ! ! । न च चण्डभानुस्तमसि मानं भवितुमर्हति । यत्सत्त्वे यदभावस्य नियतत्वं विरोधि तत् । भानुसत्त्वे तमःसत्त्वं केन दृष्टं क्षितौ वद । प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि द्वैते सन्तीति चेद्, मानानि केन सिध्यन्ति । मानान्तरपरिग्रहेऽनवस्थादयो दोषाः स्युः । अप्रमाणं द्वैतं भ्रम एव । स्वतः सिद्धत्वे, चित्त्वे च आत्मन एव नामान्तरम् । अनुभूतिस्तु न प्रमाणप्रयोजिका। मेयस्यापि च मानत्वं भवेत्तथा सति ॥

येन रूपेण यज्ज्ञानं तत्तथेति विनिश्चयः ।

कर्तुं न शक्यते क्वाऽपि रज्जुः सर्पायते न हि ॥
मेयसिद्धौ च मानत्वं मानसिद्धौ च मेयता ।
अन्योन्याश्रयदोषेण न सिद्ध्येदुभयं तव ॥
मानाभावाद्द्वयस्य न सिद्धिरिति चेत्तदा ।
पुत्राऽभावान्न सिद्धिः स्याद् वन्ध्याया अपि ते मते ॥
पुत्राभावः स्वरूपं चेन्मानाभावोऽपि तस्य तत् ।
शून्यवादप्रसङ्गश्चेच्छून्यं द्वैतस्य मे मतम् ॥
प्रमाणाभावतो द्वैतं शून्यमेव समाविशेत् ।
नाद्वैतशून्यता सा तु भवेन्मानाद्यसंभवे ॥
यदन्यस्य प्रमाणानि न सहेत कथं तु तत् ।
स्वस्मिन् सहेत मानानि विवस्वानिव तत्तमः ॥
तस्मात्तूष्णीं तिष्ठ वत्स ! तदेवाऽद्वैतमिष्यत, इति ॥
ब्रह्माऽभेदान्न जीवस्य भेदोऽस्ति जगता सह ।
सुपर्णऋतपानाख्यश्रुतिभ्यां भेद उच्यते ॥
इतिचेद्, ब्रूहि कस्त्वं भो जीवो ब्रह्माऽथवेश्वरः ।
जीवश्चेदीश्वराद्भिन्नो ब्रह्मणो वाऽथ मे वद ॥
भिन्नश्चेदीश्वराद् ब्रूहि, को भेदे हेतुरञ्जला ।
सर्वज्ञत्वादयो धर्मा ऐश्वरा मयि नेति चेत् ॥
सर्वज्ञ ईश्वर इति ब्रुवता ज्ञात एव हि ।
प्रातिस्विकं न जानामीति चेच्छब्दार्थविद् भवान् ॥
न वा आद्येऽथ यत् किञ्चिद् वक्ति जानाति तद् भवान् ॥

किञ्च, अभिन्ने भेदशून्ये वस्तुनि शुद्धे सच्चिदानन्दरूपे प्रतीतः प्रतिभातो भेदः स्वप्रतियोगिकान्योन्याभावो मृषा मिथ्या स्यात् । यथा चन्द्रनानात्मता, चन्द्रव्यक्त्यनेकता, अभिन्ने चन्द्रे प्रतीता मृषा। यथा चन्द्रैकत्वबुद्धिर्द्वित्वबाधरूपा तथा सामानाधिकरण्यबुद्धिरप्यैक्यांशे भेदबाधरूपैव।भेदाभेदयोरविरोधकल्पने, चन्द्रेऽपि तथा कल्पनाप्रसङ्गात्।वस्तुनि विकल्पाऽयोगस्तु प्रकृतेऽपि समानः॥ अयं प्रयोगः– सामानाधिकरण्यप्रत्ययगोचरो भेदो मिथ्या। अभिन्ने प्रतीतत्वात्। चन्द्रभेदवत्। ननु वैपरीत्यमेव किं न स्यात् । उक्तप्रत्ययगोचरोऽभेदो मिथ्या। भिन्ने प्रतीतत्वात् । दूरस्थवृक्षद्वयप्रातिभासमानाऽभेदवत्।भवताऽप्यात्मनि प्रतिभासमानस्यान्तःकरणदेहेन्द्रिया-

द्वैक्यस्य तथात्वाभ्युपगमादितिचेन्न । भवत्वेवं, तथापि कुण्डला-दौ कनकात् पृथक्सत्ताऽदर्शनात् सत्कनकाऽभेदबाधस्य तेष्व-ऽसत्त्वापादकत्वेन, फलतो विशेषाऽभावात् । दूरस्थवृक्षादिवद् भिन्ने वस्तुनि प्रतीतोऽभेद ऐक्यञ्च मृषैव । स च प्रकृते मृषा भवन् कुण्ड-लादिकं सत्त्वात् प्रच्याव्य मृषात्वे स्थापयिष्यति । अभ्युपेत्यापि भेदप्रतिभासस्याभेदबाधकत्वमुक्तम् । विशेषस्य प्रागुक्तत्वात् । उभ-यथापि वास्तवं कनकैक्यमव्याहतमेव । उक्तहेत्वोरन्यतरमृषात्वे-लक्षणात् । कनकादिवस्तुनः, स्वतो भेदो न प्रभवत्यनृतभेदस्यैक्या ऽविघातित्वात् । नन्वेवं सामानाधिकरण्यप्रत्ययगोचरभेदाऽभेदयो-रेकतरविरोधादन्यतरमृषात्वमिव सत्प्रतिपक्षन्यायेन परस्परपराह-तत्वादुभयमृषात्वमेव किं नस्यात् । तथाच सर्वप्रपञ्चे प्रतिभासमान-स्य सदभेदस्यापि मृषात्वापत्तौ शून्यवादप्रसङ्ग इतिचेन्न । भवत्वेवं तथापि कुण्डलाद्यनृतविकारसापेक्षभेदाऽभेदयोर्मृषात्वेऽपि, निरपेक्ष-वास्तवकनकैक्याऽक्षतेः । ततस्त्वदुक्तसापेक्षभेदाभेदोभयमृषा-त्वात् । स्वतः सिद्धनिरपेक्षवस्तुनः परमार्थसद्रूपस्य भेदोऽसत्त्वं न भवति । तथाविधसर्पभेदाभेदोभयबाधोऽपि, रज्ज्वादिस्वरूपाऽविघा-तदर्शनात् । ननु स्वतोऽभिन्नमपि कनकादिवस्तु, कटकत्वकुण्डल-त्वादिधर्मभेदाद् भिद्यताम् । यथाऽभिन्नोऽपि पुरुषो दण्डी कुण्डली स्रग्वीत्यादिविशेषणभेदाद् भिद्यते । केवले तस्मिन् विशेषणा-न्तरवति च, नायं दण्डीति भेददर्शनात् । स्वात्ममात्रनिरूपिताऽभेद-स्य चाऽन्यप्रयुक्तभेदाऽविरोधित्वेन बाधकाऽभावान्मिथ्यात्वाऽसिद्धे-रितिचेन्न । उक्तधर्मैः कनकादिधर्मिणि तदा भेदः प्रसिध्येद्, यदि तेषां धर्माणां दण्डकुण्डलादिविशेषणानामिव, धर्मिणः कनकादेः सकाशाद्, भिदा प्रमाणसिद्धा भवति । न तु तथा । तेषु कनकाद्य-ऽभेदस्यैव त्वयैवोच्यमानत्वात् । ननु तर्हि कटकत्वादिजातयः कनका-दत्यन्तभिन्ना एव, तत्समवेताश्च सन्त्विवति वैशेषिकाद्या मन्यन्ते इतिचेन्न । यस्माल्लोके गवाश्वादीनां भेदे सति, चन्द्रादिस्वरूपस्या-ऽभेदेपि वा सति, गौरश्वधर्मोऽश्वो गोधर्म इति गवाश्वौ परस्परस्य धर्मिणाविति वा, चन्द्रश्चन्द्रधर्मश्चन्द्रधर्मीति वा, धर्मधर्मिव्यवस्था, धर्मधर्मिव्यवहारः, तदभावेन स्थितिर्वा नपरिचिता, न क्वचिदपि दृष्टा । तथाच धर्मधर्मित्वमपि विमर्शे प्रमाणाऽगोचरत्वात् प्रति-

योग्यनुयोगिधर्मधर्मिनिरूपणाऽशक्यत्वाद्, भेदवन्मृषैवेति धर्माणां भेदकत्वं दूरापास्तम् ॥

किञ्च, भिन्नैर्धर्मैर्धर्मिण्यन्यो भेद उत्पाद्यते, उत स्वनिष्ठ एवाऽऽसज्ज्यते । नाद्यः । यत् कनकादि वस्तु स्वतोऽभिन्नं भेदरहितं, तत् परतः स्वाऽतिरिक्तकटककुण्डलत्वादि धर्मता भेदं भजत इति भेदभाग् न भवति, परोत्पाद्यभेदाधिकरणं न भवतीति यावत् । उत्पन्नेन भेदेन स्वाभाविकाऽभेदोपमर्दे कुण्डलादेरकनकत्वप्रसङ्गादनुपमर्दे चोत्पत्तुमेवाशक्यत्वात् । किञ्चाभिन्ने वस्तुनि लब्धात्मानौ धर्मौ भेदं जनयेताम्, अलब्धात्मानौ वा, आत्मलाभसमकालमेव वा । आद्ये अभिन्ने वस्तुनि विनापि भेदं यथोत्पत्तिं लभेते, एवं स्थितिमति लप्स्येते इति भेदजननवैयर्थ्यम् । उत्तरकल्पयोस्तु, अलब्धात्मधर्मयोर्जनकत्वमेवाऽसंभवि । परेषां जन्यभेदाऽसंप्रतिपत्तिश्चेति दूषणद्वयं प्रसरति। द्वितीयेऽपि अन्यस्य भेदादन्यस्तादितरो न भिद्येत । सम्भावनायां लिङ् । एतन्न संभावितम् । न हि घटपटयोर्भेदाद् देवदत्तादि भिद्यते । परभेदस्य परस्मिन्नध्यासमन्तरेणाऽऽसञ्जयितुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽभेदमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन दण्डी कुण्डली इत्यादिविभिन्नविशेषणानामप्यभिन्नपुरुषे भेदकत्वं न सम्भवतीति दर्शितम् । धर्माणां परस्परभेद एव न सिद्ध्यति । दूरे तेषां धर्मिभेदकत्वम् । अभिन्ने धर्मिणा सहाऽभेदाद्धर्माणामपि भेदो नोचित इति ते धर्मा भिन्नाः कथम् !! न कथञ्चिदिति ॥

स्वनिष्ठधर्मभेदादितिचेन्न । तत्राप्याऽऽक्षेपसाम्यादनवस्थापाताच्च । अथवा यदि धर्मभेदाद्धर्मी भिद्यत इति निर्युक्तिकमेवाभ्युपगच्छसि, तर्हि तथैव धर्म्यभेदाद् धर्माणामप्यभेद इति वैपरीत्यमेव किं नाऽभ्युपगच्छेः । धर्मधर्मिणोर्धर्माणां च परस्परं भेदो मिथ्येति, किं वक्तव्यं, यद् घटपटादीनामपि परस्परभेद आश्रयादितत्त्वविमर्शे तथैवेति । सर्वोऽपि भेदः, अभिन्नाश्रयो, भिन्नाश्रयो वा।नाद्यः । व्याघातात् । प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यविरोधाच्च । द्वितीये भिन्नः स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकाऽन्योन्याभावाऽनाश्रयो यस्य, स तथाविधोऽभ्युपगत इतिचेत्, तत्र पृच्छामः । निरूप्यमाणभेदाऽधिकरणस्य, व्यावर्त्तिका भिदा प्रतियोग्यन्यता निरूप्यमाणभेदेनैव, उत भेदान्तरेण । आद्ये तेन निरूप्यमाणभेदेनैवेतिचेत्तदा आत्माश्रयदोषः।

स्वाधिकरणविशेषनिर्णये, स्वाधिकरणनिर्णयस्य हेतुत्वोक्तिपर्यवसानात्। द्वितीयेऽपि तेनैवेति न, किन्तु भेदान्तरेणेतिचेत् तस्यापि भेदत्वात्। प्रतियोग्यन्यवृत्तित्वस्यावश्यवाच्यतया, पूर्वभेदेन तदधिकरणस्य प्रतियोग्यन्यतोक्तौ, अन्योन्याश्रयः। भेदयोः परस्पराऽधिकरणनिर्णये, परस्पराधिकरणनिर्णयस्य हेतुत्वोक्तिपर्यवसानात्। यदि तु तदधिकरणव्यावर्त्तनाय, तृतीयो भेदोऽभ्युपगम्येत, तदाऽप्यनवस्था। अथवा तद्भिदा दुर्निरूपा। आश्रयविशेषाऽनिरूपणात्। भेद मात्रं तत्त्वतो निर्वक्तुमशक्यमतो मिथ्यैव॥ किञ्च धर्मिताऽवच्छेकविशिष्टधर्मिज्ञानस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य चाऽभावे भेदबुद्ध्यदर्शनाद् भेदज्ञानस्य तथाविधधर्मिप्रतियोगिविषयकत्वनियमाच्च तस्मिन् धर्मिप्रतियोगिज्ञानं कारणमिति, निर्विवादम्। तत्र तयोरैक्यज्ञाने कुतो न भेदधीः।ऐक्यज्ञानं विरोधीतिचेन्न। प्रत्येकमैक्यज्ञानस्याऽवर्जनीयतया, भेदबुद्धिमात्रोच्छेदापत्तेः। भेदज्ञानात् प्राग् भेदाऽभावत्वतद्व्याप्यत्वादिना ऐक्योपस्थित्यसंभवेन विरोधित्वाऽसंभवाच्च। तस्मादगत्या भेदज्ञाने धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदज्ञानं हेतुरित्यवश्यं वाच्यम्। तत्रकारणीभूतज्ञानगोचरो भेदो यदि ग्राह्यभेद एवोच्येत, तर्हि तज्ज्ञाने तज्ज्ञानं कारणमित्युक्तं स्यादित्यात्माश्रयदोषवारणायाऽन्यो वाच्यः।तस्यापि भेदवदेव धर्म्यादिभेदग्रहं विना ग्रहणायोगात् पूर्वभेदज्ञानस्याऽपेक्षणेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गादन्योऽन्यो भेदो वाच्यस्तथाचाऽनवस्थादुर्वारैव॥

अयं प्रसिद्धो भेदो, भिन्नौ यौ धर्मिप्रतिभटौ आश्रयप्रतियोगिनौ तौ विषयौ यस्य तथाविधाज्ज्ञानाज्जातं यज्ज्ञानं, तेन वेद्यो ग्राह्यः। भेदज्ञाने धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानं कारणमिति यावत्। तत्र धर्म्यादेः, आदिपदात् प्रतियोगिनश्च परस्परभेदस्य सिद्धिर्ज्ञानं, पुनरपि पूर्वभेदज्ञानवदेव, तथा धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानाधीना इत्येवंरीत्या अनवस्था स्यात्। परावृत्तावन्योन्याश्रयचक्रकयोरापत्तिः॥

किञ्च, भेदो धर्मिप्रतियोगिभ्यां भेदान्तराच्चाऽभिन्नो, भिन्नो वा। आद्ये वक्ष्यमाणाऽऽत्माश्रयादिदोषभयाद् भेदपदार्थे धर्म्यादेः प्रतियोगिनो भेदान्तराच्च सकाशादभेदे भेदाऽभावे पूर्वोक्तदोषाः। अथवा भेदशून्ये, तदनधिकरणे वा अभ्युपगम्यमाने, भेदबुद्धिर्भेदज्ञानं, मृषा निर्विषया भवति। घटात् पटो भिन्नो भवति इति बुद्धेर्भिन्न इत्यशो

घटपटातिरिक्तविषयाऽनिरूपणात् ॥

किञ्च, प्रतियोग्यभेदे घटशून्यो घटभिन्नो न स्याद्, घटाभिन्नो वा घटशून्यो न स्याद्, घटभेदशून्यश्च घटो घटवान्न स्याद्, भेदप्रतियोगी च घटो न स्याद् । अभावविरहात्मत्वाऽभावात् । एवं धर्म्यभेदेऽप्याधाराधेयभावो न स्यात् । घटभेदात्मकपटाद्याश्रयस्य, घटाऽभिन्नत्वापत्तिरभावान्तराऽभेदे तत्तत्प्रतियोग्यवृत्तित्वप्रसङ्गे, निराश्रयत्वापत्तिः । परेषां भेदनिरूपणक्लेशवैफल्यदर्शनात् द्वितीयेऽपि भेदेऽधिकरणे धर्मिप्रतियोगिभ्यां विभेदेऽभ्युपगम्यमाने पूर्वदोषा आत्माश्रयादयः प्रादुःष्युः । तथाहि । भेदनिष्ठो धर्म्यादिभेदः स्वयमेवचेदात्माश्रयदोषापत्तिरभेदेआधाराधेयभावाऽयोगात् । पूर्वकल्पाऽविशेषात् तदुक्तसर्वदोषापत्तिः।सोऽपि भेदो धर्मिप्रतियोगिभिन्नोऽवश्यं वाच्यः । तन्निष्ठधर्मिप्रतियोगिभेदः । तस्याऽधिकरणात्मकत्वे, आत्माश्रयापत्तेरन्यत्वेऽन्योऽन्याश्रयः।अन्यत्वे परावृत्तौ चक्रकापत्तेस्तत्राप्यन्यस्तत्राप्यन्य इत्यनवस्था च। एवं द्वितीयादिभेदेषु पूर्वपूर्वभेदभेदस्यापि। तेषु चोत्तरोत्तरभेदभेदस्य चान्यत्वाऽनन्यत्वादिनाऽऽत्माश्रयाऽन्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्था अपि प्रसञ्जनीयाः । एवमेव घटभेदे पटभेदस्तस्मिँश्च घटभेदश्चाऽऽश्रयाऽनतिरिक्तश्चेत् सर्वभेदानामैक्यापत्तौ जगत एव तत्प्रतियोगितया, तदाश्रयत्वाऽयोगात् । निराश्रयत्वात् सर्वप्रमाणाऽगोचरत्वे अलीकत्वापत्तिः । प्रतियोगिनामेव तदाश्रयत्वाऽभ्युपगमे च घटोऽपि घटभिन्नः, पटोऽपि पटभिन्नो, भेदोऽपि भेदभिन्नः स्यादिति, सर्वं जगदव्यवस्थं मिथ्यैवाऽऽपद्येत । तयोराश्रयातिरिक्तत्वे चान्योन्याश्रयचक्रकाऽनवस्थाः। एवं कुड्यादिभेदे, तयोः स्तम्भादिभेदस्तास्मिन्कुड्यादिभेद इति, चक्रकाऽनवस्थाः। तथा घटे घटभेदभेदस्तद्भेदस्तद्भेद इत्यनवस्था मूलक्षयकरी ॥

एवमभावाऽधिकरणकाऽभावान्तरस्याश्रयाऽभेदेऽत्यन्ताभावेऽपि न्यायसाम्यादैक्यापत्त्या, तस्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वे निराश्रयत्वापत्तिस्तद्वृत्तित्वे तु जगन्मात्रस्य स्वाऽधिकरणनिष्ठाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वापत्तावस्मदभिलषितसिद्धिराश्रयाद् भेदे त्वऽनवस्थाद्यापत्तिः ॥

ननु घटभेदे घटभेद इत्यऽभेदेऽप्याधाराधेयभावः, प्रामाणिकप्रतीतिबलादभ्युपगम्यते। घटे घटभेदभेदस्तद्भेदस्तद्भेदइत्यनवस्था-

ऽपि प्रामाणिकत्वान्नदोषायेत्यादि परेषां कुशकाशावलम्बनेन परिहारं निरस्यति। अपरा त्वदभ्युपगमलक्षणा गतिरुपपत्तिः प्रतीतेः प्रामाणिकत्वनिर्वाहिका न भवति घटो घटवानिति घटान्तराऽनधिकरणघटविषयकप्रतीतेरपि प्रामाण्यापत्तेः । यदि तु तादृशघटस्यापि घटात्यन्ताभावाऽधिकरणत्वात्तदभाववति तदवगाहित्वात्साअप्रमा तर्हि प्रकृते तुल्यम् । प्रतीयमाना अप्यन्ये भेदा नाऽभ्युपगम्यन्ते चेदाद्योऽपि तथास्तु, साधकबाधकयोः साम्यात् । तेन सर्वोऽपि भेदो मृषैव। मिथ्याभूतस्य तु दोषाऽऽकरत्वं भूषणम्॥

एवं भेदस्याऽधिकरणेन सह सम्बन्धस्य दुर्निरूपत्वादपि निरवच्छिन्नस्वसम्बन्धाभाववति प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वलक्षणाक्रान्तत्वाद् मिथ्यात्वम्।भेदाधिकरणत्वेनाऽभिमते भूतलादिद्रव्ये गुणादीनां विमर्शे द्रव्याऽनतिरेकात् तेभ्यो द्रव्यस्य प्राधान्याच्च । वस्तुमात्रोपलक्षणत्वेन द्रव्यनिर्देशः । वस्तुमात्रे भेदस्यान्योन्याभावमात्रस्य आधारतानियामको योगः सम्बन्धो भावरूपोऽभावरूपो वा। आद्ये तत्र भावस्वरूपस्तावन्न भवति । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नस्तावाश्रितश्चेति सम्बन्धलक्षणाक्रान्तस्यैव तस्यावश्यं वक्तव्यतया, अधिकरणवत् तस्याप्यभावेन सह सम्बन्धान्तरविकल्पनेऽनवस्थानादसिद्धेः । सम्बन्धाऽयोग्यत्वोपपादनाय भेदविशिनष्टि-चेद् निरूपाख्यस्य, निर्गता धर्मिप्रतियोगिव्यावर्त्तकधर्मव्यतिरेकेण उपाख्या, शब्दप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तधर्मौ यस्य, स्वतोऽध्यासतो वा। व्यावर्त्तकसर्वधर्मशून्यस्य अभावादेव धर्माधारत्वस्याध्यासाधिष्ठानत्वस्य चाऽयोगात्। नच तेजोऽभावेऽन्धकारे, नैल्यचलनाद्यारोपो दृश्यत एवेति, नायं नियम इति वाच्यम् । अन्धकारस्यापि द्रव्यान्तरत्वात्। नचैवं सति तत्साक्षात्कारे आलोकसंयोगापेक्षापत्तिः। पेचकादीनां द्रव्यचाक्षुषे ह्यस्मदादीनामालोकचाक्षुषे चाऽऽलोकसंयोगाऽपेक्षाविरहेण तस्याऽसार्वत्रिकत्वात् । न चावश्यकतेजोऽभावेनैव निर्वाहः।अबाधितनैल्यचलनतारतम्यसंख्यापरिमाणसंयोगविभागपृथक्त्वपरत्वापरत्वसंस्कारे जात्यादिगोचरसर्वानुभवसिद्धप्रत्यक्षाणां स्वतः संवादतश्च निश्चितप्रामाण्यानां निर्वाहकत्वादावश्यकेन तमोद्रव्येणैव निर्वाहे तेजोऽभावस्यैव काममपलापापत्तेः। नचावयवादिकल्पनादिगौरवम् । अवयवानामप्यनुभवसिद्धत्वात्।

परमाणूनां च पृथिव्यादिष्वपि निरस्तत्वेन, क्वाप्यकल्पनीयत्वात् । अन्यथा तुल्यन्यायेन शीतोष्णस्पर्शयोरन्यतराभावेनैवोपपत्तेरेकस्याऽनुष्णाशीतस्पर्शस्य चापलापापत्तेः । नच पृथिवीवायोरुभयाभावानुभवविरोधः । तप्यमानोदके कदाचिदुभयाभाववदुपपत्तेः । किञ्च प्रौढप्रकाशतेजःसंसर्गाभावस्यैवान्धकारत्वे, घटे घटान्तराऽभाववत् प्रौढप्रकाशकतेजस्यपि तदभावसत्त्वात् सूर्येऽप्यन्धकारव्यवहारापत्तिः । तेजोगतगुणक्रियादिषु तेजःसंयुक्तघटादिसर्वद्रव्यनिष्ठगुणक्रियादिषु चान्धकारप्रत्ययापत्तिः । तत्र प्रौढप्रकाशकतया यावत्तेजःसंसर्गाभावस्य सदैव सुलभत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । द्वितीयेऽपि अभावश्च प्रकृतभेद एवेतिपक्षस्याऽग्रिमस्वरूपपक्षान्तर्भावात्तद्व्यावर्त्तनायान्य इति प्रकृतभेदातिरिक्तोऽभावो भेदतदधिकरणयोर्योगो न कुतः ? समत्वात् । तस्यापि निरुपाख्यत्वेन, भेदतुल्यत्वादधिकरणेन च सह संबन्धाऽयोगात् । एतेन विशेषणता पदार्थान्तरमिति नवीनतार्किकप्रलापो निरस्तः । तस्य भावाभावान्यतरान्तर्भावस्यावश्यवाच्यत्वात् । विशेषणताख्यः स्वरूपसम्बन्धविशेष इति जरत्तार्किकप्रलापमपि निरस्यति । स्वरूपसम्बन्ध इत्यस्य स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यर्थो वा स्वरूपयोः सम्बन्ध इति वा ? । आद्येऽपि तत्तदधिकरणस्वरूपं भेदस्वरूपमुभयस्वरूपं वा, न त्रितयमपि । कुतः ?। अनुभयमिलनात् । उभयाभ्यां सम्बन्धिभ्यां मिलनं सम्बन्ध, उभयमिलनं,तदभावात्, एकैकस्वरूपस्योभयाऽसम्बद्धत्वादुभयस्वरूपस्याप्यसम्बद्धस्यान्यसाधारणत्वादुभयाश्रितत्वाऽभावादनेकत्वाच्च । तेषां सम्बन्धत्वाऽयोगात् । द्वितीयेऽपि, तयोर्भेदतदधिकरणयोर्भावाभावाभ्यामतिरिक्तं किमपि सम्बन्धरूपं नास्ति । तदुभयभिन्नस्यालीकत्वात् । तेनोक्तदोषगणेन, सम्बन्धस्याभावो निःसम्बन्धम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावस्याऽद्रुतायामसंहितं, रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमित्युभयथापि महाभाष्ये प्रयोगेण तत्पुरुषेण सह विकल्पनाद् अव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा । अव्ययीभावपक्षे, तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति बहुलग्रहणात् सप्तम्या अम्भावो न । सम्बन्धाभावेऽपि प्रतीतोऽर्थः, प्रतीयमानो भेदो मृषैव । यथा रजतसम्बन्धशून्यायां शुक्तौ प्रतीयमानत्वाद्रजतं मृषा, तद्वद् भेदोऽपि मृषा । अत्र निःसम्बन्धेऽपि तत्र प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति लक्षणप्रदर्शनेन स-

म्बन्धविमर्शे, गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योरवयवाऽवयविनोर्विशिष्टकेवलयोरुपादानोपादेययोराधाराधेयप्रभृतीनां च सम्बन्धस्य, भिन्नाऽभिन्नत्वादिना दुर्निरूपत्वात्, सर्वप्रपञ्चस्य मृषात्वे, असङ्गोदासीनमद्वितीयकूटस्थचिन्मात्रवस्त्वेव परमार्थसत्यं शिष्यत इतिवेदान्तपरमसिद्धान्तरहस्यं सूचिततत्त्वदृशां महात्मनां, न तु कुतार्किकाणां पामराणाम् ॥

ननु प्रमाणजन्यप्रतीतिरेव वस्तुतत्त्वसाधिका। सा च घटपटाऽऽदीनां भेदं ग्राहयति। नच प्रामाणिकोऽर्थो युक्तिसहस्रेणापलपितुं शक्यः।युक्तीनामपि प्रमाणाऽधीनत्वेनोपजीव्यप्रमाणविरोधे, आभासत्वौचित्यात्। उपपत्तिरहितानामपि पक्षिमत्स्यादेर्निरालम्बनगमननिरुच्छ्वासजीवनादीनां प्रत्यक्षसिद्धानामप्रत्याख्येयत्वादितिचेन्न। भेदस्यापिप्रमाणानि विमृश्य निराचष्टे। तथाहि। तत्र भेदस्याऽऽवप्रमाणगम्यतां निरस्यति। चक्षुरादीन्द्रियाणां भेदो गोचरो विषयो न भवति। कुतः। संयोगादेर्न्यायनयप्रसिद्धस्य संयोगसंयुक्तसमवायादेः, भाट्टाऽभिमतसंयुक्ततादात्म्यादेश्च संनिकर्षस्य, निरुपाख्ये तस्मिन्नयोगात्। नच विशेषणतासंनिकर्षोऽस्ति। तस्याः सम्बन्धनिरासेनैव, निरस्तत्वात्। तस्मान्न भिदा भेदः प्रत्यक्षस्यगोचरः, नाप्यनुमानस्य। तथाहि। अधिकरणविशेषेणाऽसङ्गताया असम्बद्धाया भिदाया इति विभक्तिपरिणामेन, सम्बन्धः, सामानोक्तिर्वा व्याप्तिरव्यभिचरितसामानाधिकरण्यलक्षणा, स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकभेदत्वाऽवच्छिन्नसामानाधिकरण्यलक्षणाऽन्यादृशी वा व्याप्तिः क्वचिदपि वस्तुनि नास्ति, यद्ग्रहात् साऽनुमीयते। एवं निरुपाख्यत्वादेव, व्यापकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वात् प्रतियोगिताऽधिकरणत्वासम्भवात् प्रतियोग्यनुयोगिभावसंबन्धस्यैव, विमर्शो दुर्वचत्वाच्च, व्याप्तिर्नैत्यपि बोध्यम् ॥

नाप्युपमानस्य। तथाहि। गवादिसदृशे गवयादौ दृष्टे, गोसदृशो गवय इति अतिदेशवाक्यार्थं स्मरतः प्राग्दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्योपमितिः प्रसिद्धा। न च निरुपाख्ये भेदे कस्यचित् सादृश्यमस्ति येनोपमीयेत। एवं वैधर्म्याऽसाधारणधर्मयोरप्याधारत्वाऽसंभवात्तत्सिद्धेः प्रमाणगोचरत्वसिद्ध्यधीनत्वाच्च वैधर्म्यासाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानजन्योपमितिगोचरताऽपि निरसनीया। असं-

निकृष्टे सन्निकृष्टसादृश्यज्ञानमुपमितिरिति भाट्टनयेऽपि, वस्तुतः सदृश एवोपमितिरिति सर्वतो विसदृशी भिदा भेदो न तद्गोचरः ॥

नाऽपि शब्दस्य । तथाहि । प्रत्यक्षादिसिद्धार्थानुवादित्वेन, प्रत्यक्षाद्यगोचरेऽप्रसरात् । दृश्यमानस्य च नीलं नभ इत्यादिवद् भ्रान्तिसिद्धाऽनुवादित्वेनाप्युपपत्तेर्वैदिकशब्दगोचरता न सम्भवति। तथाहि । वैदिकवाक्यस्य तात्पर्यम् ऐदम्पर्यं द्वारं यस्याः सकाशात् सा वाक्यतात्पर्यात् स्वयं दूरा, वैदिकवाक्यतात्पर्यगोचरता, भेदस्य दूरापास्ता । प्रत्युत, नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, एकधैवानुद्रष्टव्यम्, अत्र भिदामिव मन्यमानः, शतधा सहस्रधा जायते, न काचन भिदास्ति, उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति, यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितरं इतरं पश्यति, अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानां, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं, द्वितीयाद् वै भयं भवति, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः * एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं, ब्रह्मैवेदं सर्वं, पुरुष एवेदं सर्वम्, ईशावास्यमिदं सर्वं, कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते, न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो नच साधकः * न मुमुक्षुर्न वै मुक्तइत्येषा परमार्थता, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा, यदल्पं तन्मर्त्यमित्यादिश्रुतिसहस्रैः प्रत्यगद्वयसन्मात्रतात्पर्यकैः प्रतिषिध्यमानत्वाद् द्वैतस्य । तथापि, मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धनिर्मितमिति प्रलापकर्त्तुर्नास्तिकस्य धूर्तस्य पापिनः पशुतुल्यस्य वेदहृदयाऽनाभिज्ञस्य, स्पष्टं द्वेषतां प्रतारकतामावहति ॥

ननु क्रियाकारकफलभेदस्य प्रतिषेधे सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारोच्छेदः । कर्मकाण्डप्रमाण्यानुपपत्तिर्गुरुशिष्यादिद्वैताऽभावे श्रवणाद्यप्रसिद्धेरुपनिषदामपि प्रवृत्त्ययोगात् प्रामाण्याऽसिद्धिरित्यसंभावनाप्रपञ्चनोक्तदोषाणां कः परिहार इतिचेच्छृणु । लोकसिद्धव्यावहारिकभेदोपजीवनेनैव, सर्वव्यवहारासिद्धिरविद्वद्विषयत्वात् सर्वप्रमाणानाम् । उपपादितं चैतद् भगवद्भिर्भाष्यकारैः । तथाहि । ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत, राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत,

वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत, एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यादिश्रुतयो लौकिकवर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशिष्टदेहतादात्म्यमुपजीव्य प्रवृत्ता अपि, नाऽप्रमाणम्। तात्पर्यविषयीभूते यागादिक्रियाफलयोः साध्यसाधनभावेऽविसंवादात्। तथा क्रियाकारकफलभेदं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च वस्तुतो मिथ्याभूतमपि, लौकिकसर्वानुभवसिद्धमुपजीव्य प्रवृत्ता अपि वर्त्तन्ते। अन्यथा देहात्मवादस्यापि श्रुत्यनुमतत्वेन वस्तुत्वकल्पनाप्रसङ्गात्। नचोपजीव्यविरुद्धार्थं श्रुतिरपि कथं निवेदयेदिति वाच्यम्। तात्त्विकप्रामाण्यांशस्यानुपजीव्यत्वात्, तद्बाधेऽपि व्यावहारिकप्रामाण्यांशस्य बाधनेनतावन्मात्रस्यैवोपजीव्यत्वेनाऽविरोधात्। नच क्रियाकारकफलविभागस्य मिथ्यात्वनिश्चये, कर्मसु श्रवणादौ च प्रवृत्त्यनापत्तिः। प्राक् तन्निश्चयात् प्रवृत्त्युपपत्तेस्तादृशपुरुषान् प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेर्निश्चितात्मतत्त्वं प्रत्यप्रवृत्तावपि कृतकार्यायाः श्रुतेर्वैयर्थ्यस्यानाशङ्क्यत्वात्॥

नाप्यनुपलब्धिः प्रमाणं द्वैतसत्यत्वे। तथाहि। उपलब्धिर्ह्यर्थसद्भावावगाहनान्मानम्। तदभावश्चानुपलब्धिः। सा च न मानं, न प्रमाणम्। न ह्युपलब्धिरर्थं साधयतीति तदभावोऽपि तथेति वक्तुं शक्यम्। चक्षुरादेरर्थग्राहित्वे दृष्टमित्यान्ध्यादेरपि तथात्वकल्पनापत्तेः। नच तस्याः स्वतोऽर्थग्राहित्वाभावेऽपि प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलब्धिसामग्रीसहकृतत्वरूप–योग्यताविशिष्टाया अभावोपलब्धिजनकत्वमस्त्विति वाच्यम्। अननुगतगुरुतरप्रतियोग्युपलब्धिसामग्रीणां कारणतावच्छेदकत्वाऽनुपपत्तेः। अनुपलब्धिविशिष्टप्रतियोग्युपलब्धिसामग्री वा, तद्विशिष्टाऽनुपलब्धिर्वा, सामग्रीघटकैकैककारणानि वा, प्रत्येकं तदितरकारणान्यनुपलब्धिविशिष्टानि, वा, वैपरीत्यं वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणाऽभावग्रहे प्रमाणानन्त्यापत्तेरनुपलब्धिमात्रग्राह्यत्वनियमभङ्गापत्तेश्च। किञ्चाऽन्धकारेऽपि घटाभावप्रत्ययापत्तिः। घटालोकसंयोगादेर्घटव्याप्यत्वेन तदितरचक्षुरादिसत्त्वात्। अपिच पिशाचचाक्षुषसामग्र्यप्रसिद्ध्या स्तम्भे पिशाचभेदग्रहाऽनापत्तिः। किञ्चाऽनुपलब्धेरप्यभावतया साऽप्यनुपलब्ध्यन्तरेण सिद्ध्यतीत्येवं वाच्यम्। तथाच साप्यन्यया साप्यन्ययेत्यनवस्थानादनुपलब्धिरेव स्वयं न सिद्ध्यति, दूरे तस्या

अर्थसाधकत्वम् । एतेन प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकसत्त्वरूपा तद्योग्यताऽपि प्रत्युक्ता । तर्कस्यापाद्यापादकव्यतिरेकानिश्चयाधीनत्वेनानुपलब्ध्यग्रहे अयोगात् । तद्ग्रहे चाऽनवस्थानात् । यद्यनवस्थाभयादनुपलब्धिरन्यतः स्वतो वा सिद्ध्यतीत्युच्येत तर्ह्यभावान्तरमपि तथैव सेत्स्यतीत्यनुपलब्धिकल्पनवैयर्थ्यम् । यदि तु सा साक्षिवेद्या, तर्हि स्वाप्नार्थवति नार्थसाधिका । अभावान्तराणामपि तथात्वापत्तिश्चेति त्वदभिलषितभङ्ग एव ॥

अर्थापत्त्यादिगोचरताऽपि भेदस्य नास्ति । तथाहि अस्यां भिदायां ह्यर्थापत्तिः प्रमाणं नास्ति । अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनत्वेन प्रतियोग्यप्रसिद्धौ व्यतिरेकाप्रसिद्धेः । किञ्च पटे कस्याऽनुपपत्त्या घटे भेदः कल्पेत । पटत्वस्येति चेन्न । तस्य भेदाऽविनाभावनियामकतज्जन्यत्वादिसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तत्कल्पकत्वायोगात् । घटत्वाभावानुपपत्त्येतिचेन्न । समनियताभावानामैक्येन भेदाभावाभावरूपत्वेन च तस्य भेदाव्यतिरेकाद् व्यतिरेकाऽभ्युपगमेऽपि भेदसमानयोगक्षेमत्वात्, सोऽपि कस्याऽनुपपत्त्या पटे कल्पतेति प्रष्टुं शक्यत्वात् । कल्पकाऽपरिचये अर्थापत्त्यप्रसरात् ।

नाऽपि सम्भवः प्रमाणं भेदे । तस्य सर्वसंमतत्त्वाऽभावात् । अभ्युपगन्तॄणामपि संख्यापरिमाणादिमात्रगोचरत्वप्रसिद्धेरभावग्राहकत्वाऽभावात् । एवमुपदेशनिरपेक्षत्वादैतिह्यप्रमाणगोचरताऽपि भेदस्य न सम्भवत्येव ॥

तर्हि सा किमलीकैव । तथा सति न भासेतेति शङ्कां वारयन् साक्षिवेद्यत्वपरिशेषणेन तन्मिथ्यात्वं साधयति।तथाहि । प्रमाणाऽगोचरत्वेऽपि प्रत्यक्षाऽपरोक्षत्वेन सर्वाऽनुभवसिद्धा सा विमृष्टा । साधु एषा भिदा मृषैव । यथा स्वप्नदृष्टमैन्द्रजालिकमायोपदर्शितं नगरं यथा साक्षिमात्रवेद्यत्वान्मिथ्या । तथाच प्रयोगः । भेदो मिथ्या स्वरूपेणाऽविषयत्वे सत्यरोक्षत्वात् स्वप्नगन्धर्वनगरादिवत् । भेदस्य मिथ्यात्वसाधकयुक्तयः संसर्गाभावेऽपि समाः सुधीभिरूहितुं शक्यन्ते।इत्थं कार्यकारणभेदोऽपि मिथ्यैव ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चकारणत्वंश्रुत्युपजीवितर्कैः कनककुण्डलन्यायेनापि, स्वप्नदृष्टान्तैश्चासिद्धमेव मिथ्यात्वम् । सर्वप्रपञ्चभेदो निरस्तो मूढकल्पितः । तस्मात् । सिद्धं शुद्धं सच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्म सर्वोपनिषदां परमसिद्धा-

न्तभूतम्। वेदहृदयाऽनभिज्ञप्रलापेन, न परमार्थसद् वस्त्वन्यथा भवति। तथाचोक्तं—

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥
निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद् भवति नेतरद्, इति॥

किञ्च एवम न्योन्याभावलक्षणे भेदे निरस्ते, द्वित्वपृथक्त्वादिरूपस्यापि तस्य निरासे अयमेवावसरः। तत्र वैशेषिकादयस्तावदेवमाहुः। संख्याख्यो गुणः सर्वद्रव्यवृत्तिरेकत्वद्वित्वबहुत्वभेदात् त्रिधा। तत्राऽवयवगतैकत्वैरवयव्येकत्वमनित्यद्रव्येषु यावद्द्रव्यभावि जन्यते। नित्यद्रव्येषु तु तन्नित्यमेव। द्वित्वादौ तु विशेषः। घटद्वये चक्षुरादिसंयोगादयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वद्वितत्वत्वनिर्विकल्पकमनन्तरमिमौ द्वौ घटाविति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसाक्षात्कारो द्वित्वे प्रत्येकवृत्त्येकत्वद्वयमसमवायिकारणं द्रव्यद्वये समवायिकारणमपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम्। एवं बहुत्वादावप्यूह्यम्। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च द्वित्वनाशः। अपेक्षाबुद्धिः क्षणचतुष्टयस्थायिनी। एवं पृथक्त्वेऽपि सर्वं बोध्यमिति। तदेतन्निराक्रियते। अपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं जन्यते इत्यसत्। यतो बहिर्भवो बाह्यो घटादिप्रदेशवृत्तिरर्थः सत्यवस्तुरूपोबुद्धिमात्रादिच्छाप्रयत्नकायचेष्टाद्यद्वारकज्ञानान्न भवति नोत्पद्यते। उत्पद्यमानश्च मिथ्यैव स्यात्। तथाच प्रयोगः। द्वित्वादिर्मिथ्या। बुद्धिमात्रजन्यबाह्यार्थत्वाद्। गिरिशिखरे मनोरथपरिकल्पितप्रासादवदिति। एवं स्वाप्नपदार्थवदेकैकपुरुषमात्रग्राह्यत्वादपि तस्य मिथ्यात्वम्। स द्वित्वादिलक्षणोऽर्थो भवन्नपेक्षाबुद्ध्या जायमानत्वेन त्वयाऽभ्युपगम्यमानः, परेषां पुरुषान्तराणां गोचरः प्रत्यक्षः स्यात्। बाह्यसत्यार्थस्यैकपुरुषमात्रग्रहणयोग्यस्य प्रसिद्धेः। तथाविधशुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वप्रसिद्धेश्च। स्वसमानाधिकरणाऽत्यन्ताऽभावप्रतियोगित्वस्वविशेष्यनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वरूपमिथ्यात्वलक्षणयोगादपि द्वित्वादेर्मिथ्यात्वम्। एकैकत्र न द्वित्वमेकैको न द्वौ इति प्रतीतेरेकैकं वस्तु प्रत्येकं न द्वये, द्वित्वशून्यं द्वयभिन्नं वा इति तवाप्यभिमतमेव। एवञ्चेत् प्रत्येकमऽनीलयोर्नीलाविति प्रतीयमाननीलरूपवत् प्रत्येकमनुभयस्वरूपयोरुभयमिति प्रतीतं द्वित्वमपि मिथ्यैव। द्वौ न

द्वौ, द्वयोर्द्वित्वं नास्तीति प्रतीतिर्नास्तीतिचेत्। प्रत्येकमनीलयोर्द्वावप्यनीलौ द्वयोरपि नैल्यं नास्तीतिवद् द्वावपि न द्वौ, द्वयोरपि द्वित्वं नास्तीति प्रतीतौ बाधकाभावात्। द्वित्वाभावप्रकारतायां द्वित्वं विशेष्यतावच्छेदकं नेतिचेन्न। नेदं रजतमितिवद्रजतं रजतं नेति, बाधाऽनुल्लेखाद् बाधे क्वाप्यरोपितरूपस्य विशेष्यताऽवच्छेदकत्वाऽप्रसिद्धेस्तदनपेक्षणात्। किञ्च सति नीले, पाकेन रक्तरूपाऽनिष्पत्तेर्व्याप्यवृत्तिगुणस्य, समवायेन गुण त्वव्याप्यजात्या सजातीयस्योत्पत्तौ, प्रतिबन्धकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच सत्येकत्वे समवायेन, द्वित्वाद्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेकत्वस्य नाशे तस्य यावद्रव्यभावित्वासिद्धान्तव्याघातः। प्रत्येकमेकत्वप्रत्ययानुपपत्तिश्च। किञ्च यदि प्रत्येकं न द्वित्वं तर्हि क्व द्वित्वम्। द्वयोरितिचेत् किं तद्द्वयम्। द्वित्वान्तरस्य पर्याप्त्यधिकरणं चेदनवस्था। स्वस्यैवचेदात्माश्रयः। स्वाधिकरणविशेषनिश्चये, स्वाधिकरणविशेषनिर्णयस्य हेतुत्वापत्तेः॥

अथ केयं पर्याप्तिः। स्वरूपसम्बन्धविशेष इतिचेद्, विशेषणतोक्तदोषग्रासः। अतिरिक्ताचेत् साऽपि प्रत्येकमसती क्वास्ते। साऽपि द्वयोः पर्याप्ताचेदनवस्थेति न द्वित्वाश्रयसिद्धिः। किञ्च त्वया योग्यविभुविशेषणगुणानां स्वोत्तरजन्यगुणनाश्यत्वाऽभ्युपगमाद् द्वित्वसमकालोत्पन्नज्ञानेन द्वित्वत्वानिर्विकल्पकेन वा अपेक्षाबुद्धिनाशाऽवश्यम्भावात् तेन द्वित्वनाशे द्वित्वं सविकल्पकं द्वित्वविशिष्टद्रव्यत्वं वा निर्विषयं स्यात्। तथाच प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यसहभावेन, हेतुत्वासिद्धान्तहानिस्तदभाववति तदवगाहित्वात्। द्वावितिप्रत्यक्षस्या प्रमात्वापत्तिश्च। पूर्वं द्वित्ववानासीदिति तद्वत्येव तदवगाहनमितिचेन्न। तस्करापहृतकुण्डले पुरुषेऽसौ कुण्डली पुरस्तादास्ते इतिशब्दप्रत्यययोः, प्रामाण्याऽदर्शनात् तदानीं घटवति भूतले पूर्वोत्तरकालयोर्घटाभावत्वमात्रेण घटाऽभाववदिदं भूतलमिति शब्दप्रत्ययप्रमाणत्वापत्तेस्तुल्यन्याये घटवदिदं भूतलमितिशब्दप्रत्यययोरप्रमाणत्वापत्तेश्च। प्रातीतिकालिकतत्तदभाववत्तयोरेव प्रमात्वाऽप्रमात्वप्रयोजकताया अवश्यं वाच्यत्वात्। तस्य द्वित्वस्य विशिष्टप्रथा। सविकल्पकज्ञानं द्वित्वविशिष्टद्रव्यप्रत्यक्षं वा मृषा। निर्विषया अप्रमा स्यात्। अथवा, अपेक्षाबुद्धेर्विनैव प्रमाणं चतुःक्षणाऽव-

स्थानाऽभ्युपगमेऽपि,दण्डकुण्डलयोभयवानिति षष्ठक्षणोत्पन्नज्ञानस्याऽप्रामाण्यं दुर्वारमेव । पञ्चमक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशने षष्ठक्षेण द्वित्वनाशात्। किञ्च अयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्ध्या द्वयोरेव द्वित्वं, त्रित्वमित्यादिनियमः कुतः।वैपरीत्यस्यापि दुर्वारत्वात् । समवायिकारणादिसाम्ये कार्यवैलक्षण्यं वा कथम् । नचैकत्वयोर्द्वयं, द्वित्वे त्रयं, त्रित्वे हेतुरिति नियमाद् व्यवस्थेति वाच्यम् । एकत्वे द्वित्वाद्यभावाद् गुणे गुणाऽनङ्गीकारात् । द्वित्वोत्पत्तेः प्राग् द्रव्येऽपि तदभावेन परम्परासम्बन्धेनापि तत्र तस्य दुर्वाच्यत्वात्।अत एव द्वित्वे द्रव्यद्वयं हेतुरित्यपि नोक्तिः।सम्भवाऽभावात् । द्वित्वस्य त्रित्वादिसंख्यामात्रस्य च सङ्करः। आश्रयाऽव्यवस्था,एकत्रैव समवधानमवैलक्षण्यमेकैकस्याऽनेकजात्याक्रान्तता च स्यात्।कारणवैचित्र्यं विना कार्यं वैचित्र्याऽयोगात्।योगे चाऽत्रेदमेवैतज्जातीयमेव । जननीयमिति विनिगमकाऽभावेनैकैकत्रैवाऽनेकवैजात्यशालिद्वित्वत्रित्वादिसमावेशप्रसङ्गाज्जायमानैकसंख्याव्यक्तेरेव लाघवात् । द्वित्वे च, त्रित्वत्वाद्यनन्तवैजात्यकल्पनप्रसङ्गात् । नच तत्तत्प्रागभावव्यवस्थाभेदाभ्यां कार्यव्यवस्थाभेदवैलक्षण्यानीत्युदयनाचार्योक्तं युक्तम्, प्रागभावस्य कार्यवैलक्षण्याप्रयोजकत्वादन्यथा गुणगुणिनोः समानसामग्रीकत्वेऽपि, प्रागभावभेदादेव वैलक्षण्योपपत्तेः । समवायिकारणादिभेदकल्पनस्याऽनुभवविरुद्धपौर्वापर्योत्पत्तिकत्वकल्पनाप्रयासस्य च, नैष्फल्यापत्तेः । सजातीयकारणजन्यघटादीनां नानाद्वित्वादिव्यक्तीनां च प्रागभावभेदाद्, वैजात्यापत्तेः, प्रागभावतद्भेदयोः प्रतियोगितद्भेदसिद्ध्यधीनत्वेनाऽन्योन्याश्रयापत्तेः । प्रागभावाऽनभ्युपगमाच्च । प्रागभावाद् व्यवस्था, आश्रयनियमो, विविधावस्थाव्यवस्थितिव्युत्पत्तेर्वैलक्षण्यं च न भवति । यत्त्वाहुरेकत्वान्तरसहितैकत्वेन द्वित्वं, द्वित्वसहितैकत्वेन त्रित्वं, तत्सहितचतुष्टयमिति । तत्र द्वयोरेव द्वित्वोत्पत्त्यनन्तरं, त्रित्वचतुष्ट्वाद्यापत्तेः । तयोः प्रत्येकमेकत्वस्यापि सत्त्वेन द्वित्वसहितैकत्वस्य तत्रैव सुलभत्वात् । नच द्वित्वाऽसमानाधिकरणैकत्वमेव, तथाविधं त्रित्वहेतुरिति वाच्यम् । द्वित्वान्तराश्रयघटकैकेन सह द्वयोस्त्रित्वव्यवहाराऽनापत्तेः । ननु नानैकत्वाविषयिण्या, अपेक्षाबुद्ध्याऽऽदित्वं द्वित्वतद्व्यक्तिव्यधिकरणैकत्वं चेत्यादि तद्व्यवस्थयैव कार्यव्यवस्थासिद्धिरिति नोक्तदोष इतिचेन्न । अपेक्षाबुद्धेः क्लृप्तिरीदृश्येवा-

ऽस्यां संख्यायां हेतुरितिनिश्चयो नास्ति । उपलक्षणञ्चैतदसमवायिकारणत्वेनाऽभिमतसंख्यानामप्यनिश्चयस्य । तथाहि । अयमेकोऽयमेक इत्येकरूपया द्वित्वम् । अयमेकोऽयमेकोऽयमेक इति वा, इमौ द्वावयमेक इति वा विविधया त्रित्वम् । एवमेकत्वचतुष्कविषयिण्या, इमौद्वावयमेकोऽयमेकइमेत्रयोऽयमेक, इमौ द्वाविमौ द्वाविति च, चतुर्विधया चतुष्टयं च सर्वैरनुभूयत इति नैकतरैव कारणमिति, विनिगमकमस्ति । इत्थं सर्वासामासां साङ्कर्यवैजात्यादिनियामकत्वे, द्वित्वस्यैकरूपस्य सम्भवेऽपि, त्रित्वे वैजात्यद्वयं, चतुष्ट्वे वैजात्यचतुष्टयं, पञ्चत्वे वैजात्याष्टकमित्येवं, क्रमेणोत्तरोत्तरं बहुतरवैजात्यवृद्धिरनुगतत्रित्वत्वाद्युच्छेदश्च स्यात् । एवमेव विनिगमनाविरहाद्, गणितशास्त्रप्रसिद्धगुणनभाजनवैचित्र्यबुद्धीनामपि संख्याज्ञानहेतूनां संख्यावैजात्यप्रयोजकत्वे, द्वित्वादिसर्वसंख्यास्वप्यनन्तवैजात्यानि स्युरिति । एवं तत्तद्द्रव्यसमवेतपूर्वपूर्वसर्वसंख्यानां व्यस्तसमस्तानां स्वस्वन्यूनाधिकसर्वसंख्यासु गुणनभाजनादिवैचित्र्येण प्रत्येकमसमवायिकारणत्वे वैजात्यप्रयोजकत्वे च सर्वसंख्यासु प्रत्येकमनियतानन्तवैजात्यापत्तिः । कारणीभूतद्वित्वाद्यव्यवस्थया, त्रित्वादिष्वव्यवस्थापत्तिश्च बोध्या । नन्वेकमेकत्वस्याप्यनुपपत्तावद्वयं ब्रह्मेतिवदनेकं ब्रह्मेत्यप्यापद्येतेतिचेन्न । तस्येतरनिरपेक्षत्वेन वस्तुस्वरूपत्वात् । न एकत्वं संख्यापरं, संख्येयाऽभावात् ब्रह्मातिरिक्तस्य, नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुत्या निषेधनाच्च । परमाणुतदेकत्वयोर्मानाभावेन कारणपरम्पराभङ्गाज्जन्यैकत्वासिद्धेः। आकाशादेरुत्पत्तिश्रवणान्नित्यद्रव्याऽप्रसिद्ध्या नित्येऽपि तस्मिन् मानाऽभावात् । गुणकर्मादिष्विव सर्वत्रापि वस्तुस्वरूपमात्रावलम्बनेनैवैक्यव्यवहारोपपत्तेः। नचाऽऽश्रयगतसंख्ययैव गुणादिष्वेकत्वादिव्यवहारो न स्वरूपमात्रेणेति साधुः । एकव्यक्तिसमवेतगुणक्रियादिषु एकत्वादिषु चाऽऽश्रयैक्यापत्तौ विनैवाऽऽयासमस्मदिष्टसिद्ध्यापत्तेः । व्यक्त्यनेकत्वाज्जातिसमवायादिषु द्वित्वादिसर्वसंख्याव्यवहारापत्तेरेकव्यक्तिगतरूपरसादिषु द्वित्वबहुत्वव्यवहाराऽनापत्तेश्च । तत्रैकत्वं स्वरूपमेवेति यद्युच्येत तर्हि द्रव्येष्वपि तथैवाऽस्तु । किञ्चाऽऽकाशैकत्वव्यक्तेरेकत्वव्यवहारः किमाश्रयैकत्वव्यक्त्यन्तरादुत स्वतः । आद्ये तस्याप्यन्यतस्तस्याप्यन्यत इत्यन्योन्याश्रयचक्र-

काऽनवस्थाः स्युः । द्वितीये तस्येव घटादीनामपि स्वत एकत्व-व्यवहारोपपत्तौ नैकत्वाख्यसंख्या गुणस्वीकारे प्रयोजनं प्रमाणं वास्तीति मूलोच्छेदादपि न द्वित्वादिसिद्धिः।साधकबाधकसाम्यात्। संख्योक्तदूषणानि पृथक्त्वेऽपि तुल्यानि । तस्यापि संख्यावदेवैक-पृथक्त्वद्विपृथक्त्वादिभिन्नस्य कारणगतैकपृथक्त्वापेक्षाबुद्ध्यादि-जन्यत्वस्य परैरभ्युपगमात् ॥

एतेन बहुतरपतनपरिस्पन्दाश्रयत्वादिसाध्याः परत्वादयः, परा-स्ता वेदितव्याः ॥

ननु कनककुण्डलयोरन्योन्याभावलक्षणो द्वित्वपृथक्त्वादिलक्षण-श्च भेदो मास्तु । तथाप्याधिकरणात्मकाऽभाववादिनां प्रभाकरा-ऽऽदीनां मते इवाऽधिकरणस्वरूपएव भेदोऽस्त्वितिचेन्न । कार्यं घट-शरावादिनिदानादुपादानकारणान्मृदादेर्नान्यत् स्वरूपतोऽपि भिन्नं न भवति । कुतः । पृथक् कारणात् पृथग्भावेनाऽनधिगमात् । मृदः पृथक्कृत्य घटादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । ननु क्षीरोदकयोर्मिलितयोः पृथक्कारणाऽसामर्थ्येऽपि,तत्स्वरूपभेदवदत्राप्यस्त्वितिचेन्न । कार्य-स्योपादानऽन्यत्वे सति हि उपादानकारणनिमित्तकारणयोर्वैलक्षण्यं, विभिन्नलक्षणत्वं न सम्भवति । गवाश्वयोरिवाऽत्यन्तभिन्नयो-स्तयोरयुतसिद्धिनियामकस्य दुर्वचत्वात् । स्वतादात्म्यापन्न-कार्यजनकत्वमुपादानत्वं, स्वातिरिक्तकार्यजनकत्वं निमित्तत्व-मित्येवोपादाननिमित्तयोर्लक्षणभेदस्याऽवश्यवाच्यतया भेदाऽभ्युपग-मे लक्षणभेदाऽसंभवात् । ननु स्वस्मिन् समवायेन, कार्यजनक-त्वमुपादानत्वं, तदन्यसम्बन्धेन, कार्यजनकत्वं निमित्तत्वमि-त्येव लक्षणमयुतसिद्धिनियामकश्च समवाय एवाऽभ्युपगम्यत इतिचेन्न। समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति बादरायण-दर्शितदिशा निरसनीयत्वेनानुपेतादनभ्युपगतात् समवायात्त्वदुक्त-लक्षणव्यवस्था न सम्भवत्येव । तथाहि । उपादानोपादेययोर्गुण-गुणिप्रभृतीनां च, न तावत्सवायाख्योयः सम्बन्धः सम्भवति। स हि संयोगवदेव सम्बन्धिभ्यां भिन्नस्तावाश्रितश्च वाच्यः । तस्य यद्युभ-यसम्बन्ध्याऽऽश्रितत्वं संयोगवदेव स्वातिरिक्तसमवायेन कल्पेत तर्हि तस्यापि पूर्वसमवायसाम्यात् । पूर्वसमवायं तत्सम्बन्धिनौ चा ऽऽश्रयितुं समवायान्तरपर्यैषणायां तस्यापि पूर्वाभ्यां, साम्यमित्यन-

वस्थाप्रसङ्गात् । किञ्च पटादिद्रव्यस्यैकेन समवायेन बहुभिस्तन्तुभिर्गन्धरसादिभिश्च न सम्बन्धत्वसम्भवः । संयोगे तथाऽदर्शनात् ॥ अपिच सत्स्ववयवेष्ववयविनाशस्थले,एकसम्बन्धिनि,नश्यति सम्बन्धो न नष्ट इत्येतदनुभवविरुद्धं, घटध्वंसाधिकरणकपालेषु घटसमवायप्रत्ययापत्तिश्च । तदानीं तेषु तत्समवायो नास्तीतिचेदनपसृतस्यानष्टस्य च तस्य तत्र कुतोऽसत्त्वम् । सत एव तस्य समवायस्तदाधारता,नियामको नेतिचेत् तत्प्रागपि, तस्य कपालेष्वाधारतानियामकसम्बन्धस्य दुर्वचत्वेन पूर्वोत्तरकालयोरविशेषात् । अभावीयविशेषणतानिरासोक्तयुक्तिभिरनवस्थानप्रसक्त्या च विशेषणताविशेष्ययुक्तिसम्भवाऽभावात् । एवं तन्तुषु प्रागसतः पटसमवायस्योत्पत्तिमन्तरेण कथं पटोत्पत्त्यनन्तरमपि सत्त्वं, तत्राऽनागतस्यानुत्पन्नस्य चासतस्तत्र सत्त्वोक्तेरनुभवपथाऽनारोहात् । अत एवोपहसितं वृद्धैः ।

न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवः ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति ॥

अयं च दोषगणो जातिष्वत्यन्ताभाव च बोध्यः । किञ्च यद्येक एव समवायस्तर्हि तन्तुषु घटोऽश्वे गोत्वं, गवि चाश्वत्वमिति रीत्या सर्वेषां समवेतद्रव्यगुणकर्मजातीनां सर्वद्रव्यगुणकर्मसु समवेतत्वात् सर्वस्य सर्वात्मत्वे वस्त्वव्यवस्था स्यादिति निष्प्रमाणकाद् दुरवस्थिताच्च समवायान्न लक्षणव्यवस्थासिद्धिः।कार्यस्योपादानाऽन्यत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमाह । कर्षादिपरिमितसुवर्णादेः, कार्ये कुण्डलकटकादौ द्रव्यान्तरभूते कारणगुरुत्वेन तत्सदृशगुरुत्वान्तरारम्भादापाद्यमानया द्विगुणगुरुतया मूल्यस्य क्रेतृप्रत्यर्पणीयद्रव्यस्य वृद्धिप्रसङ्गः । द्वैगुण्यं प्रसज्ज्येत । कर्षान्तरसञ्चालिते गुरुत्वमूलद्वैगुण्यदर्शनात् । कारणगुरुत्वस्य, कार्यगुरुत्वेनाऽभिभवान्न द्वैगुण्यप्रत्यय इतिचेदतीन्द्रिये कार्यप्रतिबन्धाऽतिरिक्ताऽभिभवनिरूपणासम्भवाद्विनिगमनाविरहेण परस्परेण परस्परकार्यप्रतिबन्धे पतनादिकार्यस्यैवासम्भवापत्तेः । पतनादिकार्यातिरेकेण तदनुमापकान्तराऽप्रसिद्धेस्तदसम्भवे गुरुत्वप्रत्ययस्यैवोच्छेदापत्तेश्च । नन्वस्तु कनककुण्डलयोरत्यन्ताऽभेदस्तथापि तदभिन्नकुण्डलाद्यवस्थापरिमाणभेदात्तदनुषक्तकनकस्वरूपमपि भिन्नमेवोच्यताम् । अन्यथा

वैचित्र्यबुद्धेर्निरालम्बनत्वापत्तेरवस्थाभेदेऽपि कनकैकाकारप्रत्ययस्तु कनकत्वजात्यैक्यनिबन्धनो भविष्यतीतिचेन्न । पिण्डकुण्डलाद्यवस्थादिभेदात् कनकादिवस्तुभेद उच्यमाने स्थित्युपवेशनाद्यवस्थाभिदया देवदत्तादयो नरा मनुष्याश्च प्रत्येकं प्रतिक्षणं भेदिनो भवेयुः । तथाच देवदत्तस्योपविष्टस्योत्थाने तदवस्थस्य मरणादुत्थितस्य च जन्मत आशौचजातकर्मादिप्रसङ्ग उपविष्टस्य मरणहेतावुत्थाने इच्छाऽयोगात् सर्वपुरुषाणां स्पन्दनाऽनुपपत्तिश्च । यदि तु तेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाबलादभेदस्तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अवस्थानां तु भेदाऽभेदादिना दुर्वचत्वेन मिथ्यात्वमेव । एवमाश्रयात् पार्थक्येनोत्पत्तिविनाशनिरवयवत्वसावयवत्वपरिस्पन्दापरिस्पन्दव्याप्तिविच्छित्तिव्यासक्तिपर्याप्तिसांकर्यासांकर्यादिना दुरवधारणस्वभावत्वादावश्यकाऽनुगतोपादानेनैवाऽनुगतकनकादिबुद्धिनिर्वाहाच्च तार्किकाऽभिमतनित्यजातिपदार्थोऽपि निरसनीयः । तत्रापि, न याति न च तत्रासीदितिश्लोकोक्तदोषसाम्यादिति नाधिकरणस्वरूपोऽपि भेदः प्रामाणिक इति सर्वोपादानसन्मात्रवस्त्वैक्यं सिद्धम् ॥

ननु वस्तुनोऽत्यन्ताभेदे कार्यकारणभावप्रत्ययः किन्निबन्धन इतिचेत् । सोऽपि मायिकाऽवस्थाभेदपर्यालोचननिबन्धनो, न वास्तवः । तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधानादिति दर्शयति । तस्मात् संसारः सम्भावनामात्रः प्रत्यगात्मनि तदबोधविजृम्भितः । अत्रार्थे संशयश्चेत् स्यात् प्रत्यग्दृष्ट्या निरीक्ष्यतामिति वार्त्तिकोक्तप्रत्यग्दृष्टिप्रकारोपदर्शनेन निष्प्रपञ्चं सन्मात्रमनुभावयति । तथाहि । पूर्वोत्तरोभयाऽवस्थाऽनुगतं हि मृद्वस्तु प्राक्तनपिण्डावस्थापन्नं कारणमित्युच्यते, पश्चात्तनं घटावस्थापन्नं तु कार्यमिति । तत्र पूर्वतनीं पिण्डावस्थां पश्चात्तनं घटत्वं घटावस्थां च मनसि विमृशतो विभेदेनाऽनुसन्दधानस्य पुरुषस्य वस्तुतो भेदशून्येऽपि मृद्वस्तुनि, अवस्थाद्वयाऽनुषङ्गमपेक्ष्य, हेतुकार्यत्वधीः, कार्यकारणभावलक्षणभेदग्राहिणी बुद्धिः स्यात् । प्राप्तकालतायां लिङ् । एकमुभयाऽवस्थाऽनुगतं मृदमेव मृन्मात्रं स्फुटमवस्थाद्वयविविक्तं परिमृशतः पर्यालोचयतः पुरुषस्य पूर्वोत्तरावस्थयोर्मृद्व्यतिरेकेणाऽसत्त्वप्रतीतेः स्वरूपमात्रनिष्ठे मृद्वस्तुनि चाऽभिन्ने कार्यकारणभावाऽसम्भवाद्धेतुः कारणं नैवास्ति, नास्त्येव । एवं कार्यमपि नास्ति । वास्तवरूपपर्या-

लोचने मायिकरूपतिरोभावात्। यथाऽयं दृष्टान्तस्तद्वन्मायी माया-संवलितः परमात्मा प्रपञ्चस्य पूर्वावस्था, सदेव सोम्येदमग्र आसी-दिति श्रुतेः सर्वप्रपञ्चशून्य एव, न तु सृष्टिकर्तृत्वं, प्रत्यक्षाश्रयत्वं वा सम्भवति। तत्कर्तृत्वे, न निरोधो न चोत्पत्तिः, असङ्गो ह्ययं पुरुषः, चैतन्यस्यैकरूपत्वाद् भेदो युक्तो न कर्हिचिदित्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्। सर्वभेदशून्य एव। एतत् सर्वं सत्सम्प्रदायादेव ज्ञायते। स्वतस्तु श्रुत्यर्थाऽन्यथाप्रदर्शनेन प्रलापित्वं मूर्खत्वं च सिद्ध्यति तत्त्वदृशां समक्षे, स्वार्थाद् भ्रश्यति च नरकादिप्राप्तिरपि भवति। तथाचोक्तं भवता—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्, इति॥

तस्मान्मायिकप्रपञ्चश्चोत्तरावस्था। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्त-न्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते इति श्रुतेः। तौ मायिप्रपञ्चौ द्वैतवासना-वासिते मनसि कलयतः प्रतिसंदधानस्य पुरुषस्य। तदेतद् ब्रह्मा-ऽपूर्वमनपरमित्यादिश्रुतेर्वस्तुतः कार्यकारणभावनिर्मुक्तमपि ब्रह्म जग-तो हेतुधीरपि स्यात्। वस्तुतो मायिप्रपञ्चयोः सर्वानुगतसद्वस्त्व-ऽव्यतिरेकात् सदैवैकरूपं सच्चिदानन्दघनं ब्रह्मैव पटु द्वैतवासना-नास्कन्दितं यथा स्यात्, तथा परिमृषतो हि सर्वत्र पश्यतः पुरुष-धौरेयस्य मायी मायाविशिष्टो जगत्कारणं नास्त्येव। तथा जगदपि-नास्त्येव। मायिप्रपञ्चयोः सदविचारमात्रसिद्धत्वेन, विचारपूर्वक-दर्शने सत्येव तिरोधानात्। यथाहुः—

दन्तिनि दारुविकारे दारु तिरोभवति सोऽपि तत्रैव।
जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्तिरोभवतीति॥

श्रुतिरपि, कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते, मनसैवेद-माप्तव्यं, नेहनानास्तिकिञ्चन पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादौ तदेव बोध-यतीति॥

ननु यदि ब्रह्मैव सत्यमितरत् सर्वमनृतं तर्हि कथं जगति सत्य-ताप्रतीतिरितिचेत्। देहादावात्मताप्रत्ययवत् सत्पदार्थे जगदध्या-सात्तद्धर्मेणैव तथा प्रतीतिरिति लौकिकदृष्टान्तेन बोधयति। सन् कुम्भइतिमृत्सत्त्वैव कुम्भसत्ता। ननु घटशरावादौ, मृन्मृदित्यनुगत-प्रत्ययवज्जगति प्रतिवस्तुनो ब्रह्माऽनुगतिः प्रतीयते। तत्प्रतीतौ जाड्य-

दुःखानुभवविरोध इतिचेद् विरुद्धाचित्सुखरूपानुगमादर्शनेऽप्यध्यस्त-रूपाविरुद्धसत्तांशानुगतिर्दृश्यत एव। यथा घटः सन् कुशूलं सत् एव मखिलं जगत्सत्यमितिवत् सर्वत्रैकं सद्रूपं भाति। यच्च सृष्टेः प्राक् सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भाविष्यामिचेत्यादि-श्रुतिर्नित्यसत्ताबोधकेनाऽस्धातुना सदेकस्वभावं वस्तु श्रुतम्। त-देव मायिप्रपञ्चोभयानुगतमुभयाधिष्ठानरूपं सत्यम्। तदेव मृत्तिका-कुम्भस्थालीशरावादिस्वकार्यजातमिव कृत्स्नं प्रपञ्चं व्याप्यावभाति। तर्हि मृदिव किं ब्रह्मापि सविकारम्?। नेति। सद्रूपे ब्रह्मणि निखिल-मपि जगदध्यस्तम्। रज्जुगतऋजुवक्रतादेस्तदध्यस्तसर्पे इव विवर्त्ते-ऽप्यन्यथाभावप्रतीतिरूपे स्वरूपाऽपरित्यागेन सत्याधिष्ठाने जगत्। तत्सत्तानुवृत्तिदर्शनात्। तद् ब्रह्मैव, तद्व्यतिरेकेण जगन्नास्तीत्य-ऽद्वितीयसद्वस्तुसिद्धिः। सद्रूपादन्यत्वे इदमखिलं जगदसत् स्यात्। सतः अभेदे तु सदैकरूप्याद् ब्रह्मैव जगत् सम्पन्नम्। तत एवा-ऽद्वितीयसन्मात्ररूपलक्ष्यसिद्धिः। तथाच ब्रह्मैवाऽद्वितीयं पारमार्थिकं सत्यम्। द्वैतं तु मिथ्यैवेत्यत्र सहस्रशः श्रुतिस्मृतिपुराणादिवाक्या-नि सन्ति। तथाहि—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म, पुरुष एवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वम, आत्मैवेदं सर्वं, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, न काचन भिदास्ति, ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं, स एवाध-स्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणतः स उतरतः स एवेदं सर्वम्, अहमेवाऽधस्तादहमेवोपरिष्टादहं पश्चादहं पुर-स्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वम्। आत्मैवाऽधस्ताद् आत्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दाक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्। एतद् ब्रह्मैतत्सर्वम्। नारायण एवेदं सर्वम्। सच्चि-दानन्दरूपमिदं सर्वम। सत्तामात्रं हीदम्।

स एव सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यं सनातनम्।

स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः स्वयं शिवः ॥

स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यं न किञ्चन । ईशावास्यमिदं सर्वम् ॥

शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः शिवः प्रभुः ।
शिवोऽस्म्यहं शिवः सर्वं शिवादन्यं न किञ्चन ॥

मरुभूमौ जलं सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् । जगत्त्रयमिदं सर्वं चिन्मात्रं स्वविचारतः ॥

भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यत्किञ्चिद्यन्न किञ्चिच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥
अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥
ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मात्रमेव हि ।
यच्च यावच्च दूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव हि ॥
आत्मनोऽन्या गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् ।
आत्मनोऽन्यत्तुषं नास्ति, सर्वमात्ममयं जगत् ॥
सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चिन्मात्रमद्वयम् ।
सर्वं च खल्विदं ब्रह्म, सर्वमात्मेदमाततम् ॥
न त्वं नाहं न चान्यं वा सर्वमात्मेदमक्षतम् ।
न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न मन्मयम् ॥
भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

न देहो न च कर्माणि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥
सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-
माभास्वरं स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् ।
सर्वं प्रशान्तमितिशब्दमयी च दृष्टि-
र्बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥

न तु तद्द्वितीयमस्ति । सर्वं विकारजातं मायामात्रम् । नास्ति द्वैतं कुतो मर्त्यम् ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥
विकल्पो विनिवर्त्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥
द्वितीयकारणाऽभावादनुत्पन्नमिदं जगत् ।
यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ॥
इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोत्पन्नं नोत्थितं जगत् ॥
सर्वं शशविषाणवत् ॥
चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नास्ति नास्त्येव सर्वदा ।
मायाकार्यादिकं नास्ति माया नास्ति भयं न हि ॥
परं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि ।
बन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्त्विदं जगत् ॥
मृगतृष्णाजलं पीत्वा तृप्तश्चेदस्त्विदं जगत् ।
शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति सत् ॥
गन्धर्वनगरे सत्ये जगद् भवति सर्वदा ।
गगने नीलिमासत्ये जगत् सत्यं भविष्यति ॥
ज्ञानिनो हृदयं मूढैर्ज्ञातश्चेदस्त्विदं जगत् ।
सर्वदाभेदकलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥
नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं न हि ।
सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् ॥
चैतन्यस्यैकरूपत्वाद् भेदो युक्तो न कर्हिचित् ।
जीवत्वं च मृषा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥
घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ।
जगन्नाम्ना चिदाभाति नास्ति नास्ति हि सर्वदा ॥
अनात्मेति प्रसङ्गो वा अनात्मेति मनोऽपि वा ।
अनात्मेति जगद्वापि नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ॥
चिदिहास्मीति चिन्मात्रमिदं चिन्मात्रमेव हि ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय, इत्यादिश्रुतिसिद्धमद्वैतम् ॥

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।

स एव सर्वो भुवनैकरूपो यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य, इति महाभारते ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदुच्यते नास्ति परं तदन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥
यमेनोक्तम्—
सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात् ॥
यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः ।
अहं भवो भवन्तश्च, सर्वं नारायणात्मकम् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसत्यं कः करिष्यति इति विष्णुपुराणे ॥
विष्णोरन्यं न पश्यन्ति येऽमी ब्राह्मणमेव च ।
कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेऽशुचौ ॥
ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः ।
ब्रह्माणं च तथा तेषां भ्रूणहत्यासमं त्वघम् ॥
आदिस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् ।
त्वत्तः सर्वमभूद् विश्वं त्वयि सर्वं प्रतीयते ॥
अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाऽहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति सर्वैरर्थैर्जगत्त्रये ॥
न तदस्ति विभो देव यत्ते विरहितं क्वचित् ।
यदासीद्वर्त्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते ॥
सर्वं त्वं देवदेवेश विना किञ्चित्त्वया न हि ।
यदस्ति यद् भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति नचान्यदस्ति ॥
स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवला ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषा विकल्पः ।
यद्कारणकं भाति भानं तन्नैव किञ्चन ॥
तत्तथा परमार्थेन परमार्थः स्थितोऽनघ ।
चिदेव पञ्चभूतानि चिदेव भुवनत्रयम् ॥
विज्ञातमधुना सम्यगहमेव चिदेव हि ।
अयं प्रपञ्चो मिथ्यैव, सत्यं ब्रह्माहमद्वयम् ॥
अत्र प्रमाणं वेदान्ता गुरवोऽनुभवस्तथा ।
साकारमनृतं विद्धि निराकारं निरन्तरम् ॥
एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसम्भवः ।
पञ्चभूतात्मकं विश्वं मरीचिजलसंनिभम् ॥

कस्याप्यहो नमस्कुर्यामहमेको निरञ्जनः ।
आत्मस्वरूपश्च कथं समाधिरनात्मरूपश्च कथं समाधिः ॥
अस्तीति नास्तीति कथं समाधिर्मोक्षस्वरूपं यदि सर्वमेकम् ।
दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ॥
सम्पन्नं चेत्तदा तात परा निर्वाणनिर्वृत्तिः ।
आत्मा नित्यो हि सद्रूपो देहोऽनित्यो ह्यसन्मयः ॥
तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ।
रज्ज्वज्ञानात् क्षणेनैव यद्वद्रज्जुर्हि सर्पिणी ॥
भाति तद्वच्चितिः साक्षाद् विश्वाकारेण केवला ।
उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ॥
तस्मात् सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ।
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ॥
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ।
दोषोऽपि विहितः श्रुत्या मृत्योर्मृत्युं स गच्छति ॥
इह पश्यति नानात्वं मायया वञ्चितो नरः ।
सुवर्णाज्जायमानस्य सुवर्णत्वं च शाश्वतम् ॥
ब्रह्मणो जायमानस्य ब्रह्मत्वं च तथा भवेत् ।
स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा जीवात्मपरमात्मनोः ॥
यः संतिष्ठति मूढात्मा भयं तस्याऽभिभाषितम् ।
यस्मिन् सर्वाणि भूतानि ह्यात्मत्वेन विजानतः॥
न वै तस्य भवेन्मोहो न च शोकोऽद्वितीयतः ।
अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन् ।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधतः ॥
स्वप्नो जागरणेऽलीकः स्वप्नेऽपि जागरो न हि ।
द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्युभयोर्न च ॥
त्रयमेव भवेन्मिथ्यागुणत्रयविनिर्मितम् ।
अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येकश्चिदात्मकः ॥
यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिं शुक्तौ वा रजतस्थितिम् ।
तद्वद् ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणो, नपश्यति ॥
यथा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
शुक्तौ हि रजतख्यातिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥

यथैव शून्ये वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा ।
यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्वत् सत्ये जगत्स्थितिः ॥
यथा तरङ्गकल्लोलैर्जलमेव स्फुरत्यलम् ।
पात्ररूपेण ताम्रं हि ब्रह्माण्डौघैस्तथात्मता ॥
घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः ।
जगन्नाम्ना चिदाभाति ज्ञेयं तत्तदभावतः ॥
घटत्वेन यथा पृथ्वी पटत्वेनैव तन्तवः ।
विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथात्मता ॥
कनकं कुण्डलत्वेन तरङ्गत्वेन वै जलम् ।
विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथात्मता ॥
ज्ञानज्ञेयप्रभेदेन यथा स्वाप्नं प्रतीयते ।
विज्ञानमात्रमेवेदं तथा जाग्रच्चराचरम् ॥
तन्तोर्भेदे पटो यद्वच्छून्य एव स्वरूपतः ।
आत्मनोऽपि तथैवेदं भानमात्रं चराचरम् ॥
भागवते—
दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्यत् स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकञ्च ।
विनाच्युताद् वस्तुतरां न वाच्यं स एव सर्वं परमार्थभूतः ॥
न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।
पूर्वापरं बहिर्यस्य जगतो यो जगच्च यः ॥
यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।
अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति तद् ब्रह्मदर्शनम् ॥
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥
यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।
तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥
न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत् स्यादिति मे मनीषा ॥
अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ।
ब्रह्म स्वयञ्ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥
अर्थे ह्यविद्यमाने हि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥
ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानम् ।
आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥
ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा ॥
सर्वभूतेषुयेनैकम्भावमव्ययमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वञ्च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
आत्मैव केवलं सर्वं भेदाभेदो न विद्यते ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च स्वात्मा हि प्रतिपादितः ॥
नेति नेति श्रुतिर्ब्रूयादनृतं पाञ्चभौतिकम् ॥
सर्वं जगद्विद्धि निराकृतीदं सर्वं जगद्विद्धि विकारहीनम् ।
सर्वं जगद्विद्धि विशुद्धदेहं सर्वं जगद्विद्धि शिवैकरूपम् ॥
आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।
असङ्गो निस्पृहः शान्तो भ्रमात् संसारवानिव ॥
यथा न तोयतो भिन्नास्तरङ्गाः फेनबुद्बुदाः ।
आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥
तन्तुमात्रो भवेदेव पटो यद्वद्विचारितः ।
आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥
श्रीहर्षमिश्रप्रणीतखाद्यखण्डनरीत्यापि भेदो मिथ्यैव ॥
किं जीवब्रह्मणोर्भेदे मानमस्ति न वाऽथवा ॥
नचेत् सिद्ध्येत् कथं भेदो दर्शनीयमथास्ति चेत् ॥ १ ॥
नाहं ब्रह्मेतिचेन्मानं प्रत्यक्षं तन्निशम्यताम् ॥
शुद्धचिन्मात्रयोर्भेदे मानं नोपाधिभेदकम् ॥ २ ॥
अहङ्कारं परित्यज्य जीवोपाधिं निरीक्ष्यताम् ॥
जीवो ब्रह्मास्ति तद्भिन्नो वेति वैदिकचक्षुषा ॥ ३ ॥
यद्यल्पज्ञत्वधर्मादीन् स्वान् विलोक्य तथेश्वरान् ॥
सर्वज्ञत्वादिकान् धर्मान् भेदं ब्रूषे त्वमेतयोः ॥ ४ ॥
तथापि नो वयं ब्रूमः सार्वज्ञादिविशिष्टयोः ॥

अद्वैतं येन तद्बुद्ध्वा श्रुतिः स्वार्थं न साधयेत्॥ ५॥
अल्पज्ञत्वादिकान् धर्मान् स्वान् विहाय तथेश्वरान्॥
सर्वज्ञत्वादिकाँस्त्यक्त्वा ह्यभेदः साध्यतां तयोः॥ ६॥
द्वासुपर्णादिवाक्येभ्यो भेदश्चेन्न स युक्तिभाक्॥
द्वैताऽनुवादतस्तेषामद्वैतैकपरत्वतः॥ ७॥
किञ्च भेदं वदन् वादी प्रष्टव्योऽत्राधुना मया॥
प्रतीचो ब्रह्मभिन्नं वा ब्रह्म तद्भिन्नतां गतम्॥ ८॥
आद्ये ब्रह्माऽनृतं दुःखं जडं वापि भवेद् ध्रुवम्॥
प्रातिलोम्येन दुःखादेरश्चतो भिद्यते यतः॥ ९॥
द्वितीये देहवृद्ध्यादेर्हेतुः प्रत्यङ् न सम्भवेत्॥
न भवेच्च तथा व्यापीत्यात्मनोऽनर्थमाविशेत्॥ १०॥
किञ्च भेदस्य धर्मी स्याद्भिन्नो वाऽभिन्न एव वा॥
भिन्नश्चेत् केन भेदेन स्वेन वाऽथ परेण वा॥ ११॥
स्वेन भेदेन भिन्नत्वे स्फुटमात्माश्रयो मतः॥
स्वस्यै वाऽव्यवधानेन स्वापेक्षित्वात् स्वसंस्थितौ॥ १२॥
भेदेनान्येन भिन्नत्वे त्वन्यस्याप्यस्य संस्थितिः॥
वक्तव्या भिन्न एव स्यान्नाभिन्ने व्याहतत्वतः॥ १३॥
सत्येवं केन भेदेन भिन्न इत्यपि कथ्यताम्॥
स्वेन चेत् पूर्ववत्तर्हि दोषोऽत्रात्माश्रयो भवेत्॥ १४॥
भेदेनान्येन भिन्नत्वे स्यात्तथाऽन्योन्यसंश्रयः॥
चक्रकं च तृतीयेन तथान्येनानवस्थितिः॥ १५॥
अथेयमनवस्थाऽपि सोढव्या चेत्तदा वद॥
किं क्रमेणऽसकृद्वैषां भेदानां धर्मिणि स्थितिः॥ १६॥
आद्ये भेदप्रवाहस्यानन्तस्य स्यादवस्थितिः॥
कथं सान्तपदार्थेषु स्थितौ चानन्तता भवेत्॥ १७॥
उत्तरोत्तरभेदेन भेदव्यवहृतेः क्षयात्॥
प्राग्लोपश्च भवेद् दोषः प्रमाणापगमस्तथा॥ १८॥
तथाऽक्रमिकपक्षेऽपि केन भेदेन धर्मिणि॥
भिन्ने चावस्थितिः कस्य स्यादत्राऽविनिगम्यता॥ १९॥
दुष्टत्वात् सर्वथैवैवं भेदस्य ब्रह्मजीवयोः॥
परिशेषादभेदः स्यात्तयोर्वेदप्रचोदितः॥ २०॥

एवं घटपटादीनां भेदादौ खण्डनोक्तयः ॥
अद्वैतमतसिद्ध्यर्थं प्रचार्य्यन्तां तथाविधाः ॥ २१ ॥
घटादस्मात् पटो भिन्नः किञ्चैतद् भेदसाधकम् ॥
प्रत्यक्षं साधयेद् भेदं शुद्धं संसृष्टमेव वा ॥ २२ ॥
नाद्यो भेदस्य धर्म्यादिघटितत्वान्निरन्तरम् ॥
द्वितीयेऽपि च वक्तव्यं कीदृशस्तद्ग्रहक्रमः ॥ २३ ॥
ज्ञात्वा घटपटौ पूर्वं तद्भेदो गृह्यते ततः ॥
यद्वा भेदं गृहीत्वैवं गृह्येते तावनन्तरम् ॥ २४ ॥
अन्त्ये दोषः पुरैवोक्तो वाद्यपक्षेऽपि कथ्यताम् ॥
भानं कीदृशयोरस्ति तयोर्भेदप्रसाधकम् ॥ २५ ॥
स्वरूपेणैव चेत्तर्हि ज्ञायतां क्षीरनीरयोः ॥
मिथःसङ्कीर्णयोर्भेदः स्वरूपेण च भातयोः ॥ २६ ॥
धर्मित्वादिस्वरूपेण वा घटत्वादिना यदि ॥
भानं निरूपयेद् भेदं तदा चान्योन्यसंश्रयः ॥ २७ ॥
भेदव्यवस्थितौ सत्यां धर्मित्वादेर्व्यवस्थितिः ॥
धर्मित्वादेर्व्यवस्थायां ततो भेदो भवेदिति ॥ २८ ॥
यौगपद्येन चेद् भेदं घटं चैव पटं तथा ॥
त्रीनेतान् बोधयेन्मानं प्रत्यक्षं ते तदा वद ॥ २९ ॥
असंसृष्टतयाऽन्योन्यमङ्गुलित्रयवद् भवेत् ॥
भानमेषां त्रयाणां वा किं संसृष्टतयाऽथवा ॥ ३०
आद्ये घटः पटो भेद इत्येवंरूपता भवेत् ॥
प्रत्यक्षस्यास्य न स्याच्च पटो भिन्नो घटादिति ॥ ३१ ॥
संसृष्टत्वेन भानेऽपि घटादेर्ज्ञानपूर्वकम् ॥
भेदज्ञानं भवेत् किं वा तदभेदज्ञानपूर्वकम् ॥ ३२ ॥
वज्रलेपायते दोषः पुरोक्तः पक्षयोर्द्वयोः ॥
तस्माद् द्वैताऽऽग्रहं त्यक्त्वा चिन्तनीयं सदाऽद्वयम् ॥ ३३ ॥
भिन्नौ घटपटौ चैतद्यन्मानं द्वैतसाधकम् ॥
तच्च घटपटद्वैतं साधयेत् स्वात्मनो न च ॥ ३४ ॥
तथाच श्रुतिरद्वैतबोधिका मानमेययोः ॥
अभेदद्वारतो धावेदभेदेऽपि प्रमेययोः ॥ ३५ ॥
मानान्तरेण चेत् सिद्ध्येन्मानमेयोभयोर्भिदा ॥

तदानवस्थितिर्यद्वा काप्यन्तेऽभेद इष्यताम् ॥ ३६ ॥
तस्मात् केनापि मानेन भेदः सेद्धुं न चार्हति ॥
ज्ञात्वैतदन्ततोऽद्वैतं श्रुत्युक्तं परिचिन्त्यताम् ॥ ३७ ॥
श्रुत्याऽद्वैते सुनिर्णीतेऽभयो भवति मानवः ॥
द्वितीयाद् वै भयं यस्माद् भवत्येतत् सुनिश्चितम् ॥ ३८ ॥
शोकमोहाम्बुधिं तीर्त्वा सुखसिन्धौ स्व आत्मनि ॥
प्रतिष्ठामचलां प्राज्ञो विन्दते ध्यानतत्परः ॥ ३९ ॥
इति खाद्यखण्डनरीत्याऽपि भेदमिथ्यात्वम् ॥

अथ संक्षेपेण वेदान्तदर्शनस्य षोड़शपादार्थोऽपिनिरूप्यते, तथाहि । समन्वयाध्यायस्य प्रथमे जिज्ञासाधिकरणे, ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं, किं लक्षणं तद् ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां, द्वितीयाधिकरण सूत्रं, "जन्माद्यस्ययत इति" अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य, कर्त्तृभोक्तृ संयुक्तस्य, मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य, यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वाधिष्ठानान्मायोपहितात्कारणाज्जन्मास्थिति भङ्गं भवति, तद् ब्रह्मेति द्वितीयाधिकरणार्थस्तत्रहेतु भूतं, तृतीयाधिकरणं, "शास्त्रयोनित्वादिति" ऋग्वेदादिशास्त्रस्याऽनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य, देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिव्यवहारहेतोः, सर्वार्थावद्योतिनः, सर्वज्ञकल्पस्य, श्वासादिवत्कारणत्वात्, तस्मादेव वेदादेः प्रादुर्भावः । किंवा शास्त्रं हितशासकत्वाद् वेद वेदान्ताद्येव, कारणं यस्य ब्रह्मात्मैक्यानुभवेऽसाधारणं, यथावत्स्वरूपानुभवे, तद् ब्रह्म सच्चिदानन्दाऽद्वितीयमिति तृतीयाधिकरणार्थः । पुनस्तत्रैव हेतुत्वेन, चतुर्थाधिकरणं, "तत्तुसमन्वयादिति" तदेव शुद्धसच्चिदानन्दाऽद्वितीयं वेदान्तशास्त्रादेवाऽवगम्यते, तदेवचमायोपाधित्वेन, जगज्जन्मादिकारणं तदपि वेदान्तादेवनिश्चीयते, कथं समन्वयात् सर्वेषु वेदान्तेषु वाक्यानि परमतात्पर्येणतस्यार्थस्यैव प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि, सर्वे वेदान्ता अखण्डार्थमेव प्रतिपादयन्ति न संसर्गं विशिष्टं वेति यावत् । तद्बोधनार्थमेव जगज्जन्मादिकारणञ्च सर्वज्ञं सर्वशक्तिचेति ब्रह्मबोधयन्तीति चतुर्थाधिकरणार्थः । एकमेवाऽद्वितीयं सर्वभेदपारमार्थिकशून्यंब्रह्मेति वेदान्तदर्शनार्थः । एवं चतुःसूत्र्यां चतुर्भिरधिकरणैर्ब्रह्मणएव सर्वज्ञत्वेन सर्वशक्तित्वेन जगत्कारणत्वेन, सर्वाधिष्ठानतयाच, परमसत्यत्वेनिश्चिते, तद्विज्ञा-

नार्थं समित्पाणिः सगुरुमेवाभिगच्छेच्छ्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमितिश्रुतेः प्रामाण्यात्तङ्गत्वा,विधिवद्वेदान्तवाक्यैरेव विवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टय युक्तेनाऽधिकारिणा ब्रह्मात्मैक्यविचारः कर्त्तव्य इतिनिरूपितं भवति, तत्राऽन्यस्यापि जडप्रधानपरमाण्यादिकारणत्वं सम्भति न वेति संशयनिरासाय पञ्चमाधिकरणं, "ईक्षतेर्नाशब्दमिति" न सांख्यपरिकल्पितं प्रधानमचेतनं कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुं, यतोऽशब्दं हि तज्जगत्कारणत्वे, न वेद प्रतिपादितामिति सूत्रार्थः, कुतः ? प्रधानस्याऽशब्दत्वं ईक्षतेः, ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य, कथं? एवं हि छान्दोग्योपनिषादिश्रूयते, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयामित्युपक्रम्य, तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेय इति कारणस्येक्षितृत्वश्रवणाच्चेतनत्व श्रवणादिति, न हि जडस्येक्षितृत्वं सम्भवति लोकेऽपि घटादिष्वदर्शनात्। तस्मान्नप्रधानं जगत्कारणं, परमाण्वादीनामपि तथैवोक्तहेतोः इति पञ्चमाधिकरणार्थः। प्रधानशब्दवाच्याऽव्यक्तस्य मायायाब्रह्माधीनत्वश्रवणाच्च ब्रह्मणश्चमायोपहितस्य विवर्तकारणत्वनिरूपणादिति, न हि शुद्धं ब्रह्म केवलं कारणं भवितुमर्हति, तथा सति, सुषुप्तेरुत्थानाऽनुपपत्तिर्मुक्तानां बन्धत्वापत्तिश्चेति दोषद्वयं स्याच्छुद्धत्वाऽविशेषान्न। न निरोधोनचोत्पत्तिर्नबन्धोन च साधकः॥ न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थता, कार्योपाधिरयञ्जीवः कारणोपाधिरीश्वरः। कार्यकारणतां हित्वापूर्णबोधोऽवशिष्यते, मायिनन्तु महेश्वरं, केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च। तथाऽद्वैतसिद्धिविरोधोपि, तथाहि न च ब्रह्मोपादानं तस्याऽपरिणामित्वान्नचशुक्त्यादेरिवविवर्त्तोपादानमविद्यामन्तराऽन्यथा भावलक्षणस्य विवर्त्तस्यैवाऽसम्भवादिति, शुद्धत्वव्याघाताच्च, शेषेषु षडधिकरणेष्वानन्दमयत्वाऽऽदित्याद्यन्तर्गतत्वाऽऽकाशज्योतिः प्राणादिशब्दप्रतिपाद्यत्वादीनि तस्यैव परमात्मन उक्तानि, तेषामपि तत्रैवान्तर्भाव इति, न ब्रह्मातिरिक्तं कारणं भवितुमर्हतीति श्रौतोऽर्थः। प्रथमाध्यायस्य द्वितीयेऽस्पष्टपादे सप्तभिरधिकरणैरस्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मण एवोपास्यत्वमुक्तं, प्रधानजीवादीनान्नोपास्यत्वमिति चोक्तम्। प्रथमाध्यायस्य तृतीयेज्ञेयपादे चतुर्दशभिरधिकरणैर्ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वं, सर्वश्रेष्ठत्वमक्षरशब्दवाच्यत्वं, प्रणवेनोपास्यत्वं, प्रकाशकत्वं प्रणवरूपत्वं, विज्ञानमयादिशब्दवाच्यत्वं चोक्तम्।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थेपादे पदाचिन्ताख्येऽष्टभिरधिकरणैः पुनः प्रधानकारणतानिराकरणपूर्वकं ब्रह्मणएवाऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वमुक्तमवैदिकमतान्तरनिराकरणंचार्थान्निरूपितमिति सर्ववेदवाक्यानांशुद्धेसच्चिदानन्दस्वरूपे ब्रह्मात्मन्येवपरमतात्पर्येण समन्वयो, नामाऽखण्डार्थतेति यावत् । १ । अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमेस्मृतिपादेत्रयोदशभिरधिकरणैःसांख्यादिस्मृतिविरोधपरिहारं कृत्वा, निर्गुणस्यापिब्रह्मणोमायाशक्तिवशाद् विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनप्रकृतित्वंनिमित्तकाणत्वंचसाधितम् । द्वितीयाध्यायस्य तर्कपादेद्वितीयेऽष्टभिराधिकरणैःसांख्यतार्किकबौद्धजैनपाशुपताद्यवैदिकमतदुष्टत्वप्रदर्शनेनाऽविरोधस्तत्तद्युक्तिभिरेवसाधितः । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयेवियत्पादेसप्तभिरधिकरणैराकाशादीनामानित्यत्वमुत्पत्त्यादिनासाधितं, वायोश्चाऽनित्यत्वमुत्पत्तिश्चेतिब्रह्मणो जगज्जनकत्वं, जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमेकलक्षणत्वेनचोक्तम् । द्वितीयस्यचतुर्थे लिङ्गपादे नवभिरधिकरणैरिन्द्रियादीनामात्मसमुत्पन्नत्वं तेषां परिच्छिन्नत्वं, देवताधीनत्वमीश्वरस्यैवप्राणादिनिर्मातृत्वमुक्तम् । २ । साधनाख्यतृतीयाध्यायस्य प्रथमेवैराग्यपादे, षडभिरधिकरणै जीवस्याऽज्ञानिनो,भाविशरीरबीजरूपभूतसूक्ष्मवेष्टितस्यैवेतोगमनं, परलोकेसुखादिभोगार्थं, जाग्रदवस्थाभिन्नत्वमारोहणमवरोहणंचसस्यादौजीवस्यनमुख्यंजन्म, किन्तु तत्र तत्राऽऽकाशादिषु संश्लेषमात्रं, प्रथमाहुतौ श्रद्धाशब्देनाऽपां प्रतिपादनमुपासनाफलभोक्तृत्वं चोक्तम् । तृतीयस्यद्वितीयेतत्त्वंपदशोधनपादेऽष्टभिराधिकरणैर्ब्रह्मणोऽसङ्गत्वनिरूपणायस्वप्नादिसृष्टेर्मिथ्यात्वमात्मनः स्वप्नाद्यवस्थासाक्षित्वं, ताभ्योभिन्नत्वंचोक्तमखण्डार्थत्वं योग्यायेति । तत्रैवाऽणुमध्यमविभुपरिमाणविचारश्चोक्तइतिब्रह्मणोनिषेधावधित्वेनसर्वबाधसाक्षित्वेन,परमार्थसत्यत्वं,जीवस्यापिब्रह्मरूपत्वेन,सर्वावस्थासाक्षित्वं, स्वप्रकाशत्वंचानंतत्वं साधितं तत्रैवद्वितीयपादे ॥ तृतीयस्यगुणोपसंहारेतृतीयेपादे,षट्त्रिंशद्भिराधिकरणैश्छान्दोग्यबृहदारण्यकादिश्रुत्युक्तयोःपञ्चाऽग्निविद्योपासनयोर्विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वं, सर्वशाखास्वविरुद्धतत्तद्गुणोपसंहारस्यकर्त्तव्यत्वं, नानोपासानानांप्रतीकाऽहंग्रहाङ्गाऽववद्धसंज्ञकानांकथनं, विकल्पेन समुच्चयेनवानामस्मरणमूर्त्तिपूजाख्यायांप्रतीकोपासनायामै-

च्छिकत्वं, विकल्पसमुच्चयोर्यथाकाम्यंचोक्तम् । तृतीयस्यान्तरङ्गब-
हिरङ्गरूपज्ञानसाधनपादेचतुर्थे, सप्तदशभिरधिकरणैर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञान-
स्यकर्मोपासनानिरपेक्षस्वतन्त्रस्यैवनिर्वाणमोक्षजनकत्वं, कर्मोपासन-
योश्चनिष्कामयोरन्तःकरणशोधकत्वेन परंपरयामोक्षजनकत्वं, वैदि-
कसम्प्रदायरीत्याब्राह्मणपरमहंसाख्यसंन्यासिनएव, ब्रह्मात्मैक्यज्ञाने,
मुख्याधिकारित्वं, ज्ञानस्य,नकर्मभिरुपासाभिश्चसमसमुच्चयः, तस्य
ज्ञानस्य स्वोत्पत्तौनिष्कामकर्मोपासनासापेक्षत्वं, योग्यतावशादश्व-
वलीवर्द्दवदितिरथचर्यायांशकटेवेति, भ्रष्टोर्ध्वरेतसोःसंन्यासिनै-
ष्ठिकब्रह्मचारिणोश्चप्रायश्चित्तस्याऽमुष्मिकं शुद्धिजनकत्वं, न व्य-
वहारार्हत्वं, तयोःपतितयोः पंक्तिवाह्यत्वं स्मृत्याचार प्रामाण्या-
दितियावत् । सालोक्यादिमुक्तीनामीश्वरोपासनाफलानां साति
शयत्वं, निर्वाणमुक्तेश्चनिरातिशयानित्यसुखब्रह्मस्वरूपत्वंचोक्तम् । २
फलाध्यायस्यचतुर्थस्यप्रथमेजीवन्मुक्तिपादे, चतुर्दशभिरधिक-
रणैर्वेदान्त श्रवणादीनामावर्त्तनीयत्वं, मध्यमाधिकारिणां नतूत्त-
मानामुपासनायामासननियमत्वमामरणंतासांकरणीयत्वंच, ध्यान-
साधनस्यैकाग्रस्यप्रधानत्वाद्दिग्देशकालनिमानियमै,ब्रह्मात्मैक्यज्ञानि-
नांजीवतामेवपुण्यपापयोर्लेपाऽभावः, प्रारब्धस्यकर्मणोभोगेनैव क्षयः,
सञ्चितकर्मणांतुब्रह्मज्ञानेनविनाशः । ज्ञात्राजीवेनस्वात्मतयाब्रह्मणो-
ज्ञातव्यत्वं, नतुभेदिनामिव स्वात्मभिन्नत्वेन, तथासति,घटादिवद्-
विनाशत्वापत्तिर्जडत्वापत्तिश्च,ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यजडत्वादनित्यत्वा-
च्च,नान्योऽतोस्तिद्रष्टा,यावद्विकारन्तु विभागोलोकवदितिश्रुतिसूत्र-
विरोधात्स्वानुभवविरोधाच्च । प्रतीको पासनायामर्हत्वेनाऽग्राह्यत्वं,
तथासति प्रतीकाऽभावप्रसङ्गात् । कर्मणांकर्मफलानांचतारतम्येनवि-
द्यमानत्वमानित्यत्वं, विवेकादिसाधनवतां मोक्षावश्यकत्वंचोक्तम् ।
चतुर्थस्य द्वितीयपादे एकादशभिरधिकरणैर्वागादीनां मनसिलयो,न
स्वरूपेण, ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वविदोवागादीनांपरमात्मनिनिःशेषेणलयो,
ज्ञानेनसर्वस्य वाध्यमानत्वात् । उपासकानां मूर्द्धस्थानादेवोत्क्रमणं,
तेषां निशायामपि मृतानामुपासनाफलप्राप्तिः, ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वविदस्तु
स्वस्यव्यापकदर्शनान्नोत्क्रमणं सम्भवति, नतस्यप्राणाउत्क्रामन्तीत्या-
दिप्रोक्तम् । चतुर्थस्यतृतीयेपादेषडभिरधिकरणैरार्चिरादिकस्य ब्रह्म-
लोकमार्गस्यैकत्वमुत्तरमार्गेणकार्यब्रह्मगमनम् । प्रतीकोपासकानांब्रह्म-

लोकादिषु न गमनमतत्क्रतुत्वादिति, तेषां देवतान्तरोपासकत्वा-दित्याद्युक्तम् । चतुर्थाध्यायस्यचतुर्थेपादेविदेहमुक्त्याख्येब्रह्मलोकसं-ज्ञकेसप्तभिरधिकारणैर्मुक्तिरूपस्यवस्तुनोब्रह्मणः, पुरातनत्वंयत्पूर्व-मेवस्वतःसिद्धस्वरूपं,जीवस्यतदेव मुक्तावाविर्भवत्यविद्यावाधेनेत्यु-क्तं, ब्रह्मणोऽभिन्नमभेदेनवास्तवेनाऽवस्थानं, तथाच श्रुतिः, ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीतिमुक्तस्वरूपस्यनिर्विशेषशुद्धब्रह्मणोयुगपत्सविशेषनिर्वि-शेषत्वमज्ञानिज्ञानिदृष्टिभेदेन, नवस्तुतः, सविशेषत्वंकदापि, तथाच श्रुतिः,उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना। केन चिच्छिष्टेनाप्युक्तं निर्विशेषंपरंब्रह्मसाक्षात्कर्त्तुमनीश्वराः । येमदास्तेऽनुकम्प्यन्ते सवि-शेषनिरूपणैरिति । अर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकेप्राप्तस्योपासकस्यभोग्य-वस्तूनांसृष्टौमानसस्यैवहेतुत्वमुपासनयासत्यसङ्कल्पत्वाद्,देहान्तर-सृष्टावपि स्वातन्त्र्यं, जगत्सृष्टौस्वातन्त्र्याऽभावेपि भोगमोक्षयोः स्वातन्त्र्यम् । सदेहत्वमदेहत्वमपितस्य स्वेच्छिकमेवेत्यादिविषयजा तंनिरूपितमितिशम् ॥ इति ॥

इति श्री १०८ परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यपूज्यपादस्वामिस्वय-म्प्रकाशानन्दसरस्वतीशिष्यप्रज्ञानानन्दसरस्वतीस्वामिप्रकाशिता कुतर्कदग्धचिकित्सा वेदान्तदर्शनभूमिका समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्री १०८ जगद्गुरुवर्य्यश्रीमच्छङ्कराचार्य्यस्तोत्रम् ॥

शङ्कराचार्य्यवर्यायश्रीजगद्गुरवेनमः ॥
श्रुतिसिद्धान्तपाराय सर्वविद्यास्वरूपिणे ॥ १ ॥

ब्रह्मरूपायशान्तायसच्चिदानन्दमूर्त्तये ॥
त्र्यय्यन्तपद्मसूर्यायसर्वरूपायते नमः ॥ २ ॥

सर्वाधिष्ठानभूतायपाखण्डमतभेदिने ॥
निराकारायशुद्धाय निष्प्रपञ्चायते नमः ॥ ३ ॥

निष्कलायनिर्गुणायनिर्विशेषाय आत्मने ॥
निस्संगायसुमहते नित्यानन्दाऽद्वयाय च ॥ ४ ॥

परहंसायरागादिमलरहितायाविष्णवे ॥
शङ्करायनमस्तुभ्यं विद्याधीशायते नमः ॥ ५ ॥

महादेवायतुर्यायतुर्यातीतायवै नमः ॥
श्रुतिरूपस्ववचसाशिष्यसंतापहारिणे ॥ ६ ॥

नमःसंन्यासिवर्यायजगदुद्धारहेतवे ॥
पूज्यपादायसकलागमसच्छास्त्रदर्शिने ॥ ७ ॥

अनादिगुरुसंप्राप्तसंप्रदायप्रकाशिने ॥
अधर्मनाशकायाऽस्तु प्रणतिर्मेसहस्रशः ॥ ८ ॥

कैवल्यमोक्षरूपायसृष्टिस्थित्यन्तहेवते ॥
कार्यकारणमुक्तायब्रह्मणेपरमात्मने ॥ ९ ॥

साक्षिणे सर्ववेदान्तवेद्यायपुरुषाय च ॥
मनोवाचांविदूरायनमोऽस्तुसर्वशक्तये ॥ १० ॥

स्तोत्रमेतत्पठेद्यस्तुप्रयतःशुद्धमानसः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणांसिद्धिस्तस्यनसंशयः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्योर्ध्वाम्नायकाशीकैवल्यधाम-
निवासिपूज्यपादप्रज्ञानानन्दसरस्वतीस्वामिविरचितं
श्रीजगद्गुरुशङ्कराचार्य्यस्तोत्रं समाप्तं

म-

(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। } (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणानिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। } (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहो-पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। } (वेदान्तः) १३

आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम्। } ८

गुणानि षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥
चतुर्थपादेऽधिकरणानि नव ॥ ९ ॥
गौणानि त्रयोदश ॥ १३ ॥ २ ॥
तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादेऽधिकरणानि षट् ॥ ६ ॥
गुणानि एकविंशतिः ॥ २१ ॥
द्वितीयपादे अधिकरणानि अष्टौ ॥ ८ ॥
गुणानि त्रयस्त्रिंशत् ॥ ३३ ॥
तृतीयपादेऽधिकरणानि षट्त्रिंशत् ॥ ३६ ॥
गौणानि त्रिंशत् ॥ ३० ॥
चतुर्थपादेऽधिकरणानि सप्तदश ॥ १७ ॥
अङ्गानि पञ्चत्रिंशत् ॥ ३५ ॥ ३ ॥
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादेऽधिकरणानि चतुर्दश ॥ १४ ॥
गुणानि पञ्च ॥ ५ ॥
द्वितीयपादेऽधिकरणानि एकादश ॥ ११ ॥
गुणानि दश ॥ १० ॥
तृतीयपादेऽधिकरणानि षट् ॥ ६ ॥
अङ्गानि दश ॥ १० ॥
चतुर्थपादेऽधिकरणानि सप्त ॥ ७ ॥
अङ्गानि पञ्चदश ॥ १५ ॥

इति शम् ॥

